

พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต

พระไพศาล วิสาโล

ด้วยความสนับสนุนจาก
มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์ และ
เครือข่ายชาวพุทธเพื่อพระพุทธศาสนาและสังคมไทย

๒๕๔๖

พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต

พระไพศาล วิสาโล

ด้วยความสนับสนุนจาก
มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์ และ
เครือข่ายชาวพุทธเพื่อพระพุทธศาสนาและสังคมไทย

๒๕๔๖

สารบัญ

ภาคหนึ่ง จุดเปลี่ยนในอดีต	๑
บทที่ ๑ จากโลกุตตรธรรมสู่โลกียธรรม	๓
บทที่ ๒ คณะสงฆ์แห่งรัฐ	๓๑
ภาคสอง จากปัจจุบันสู่ออนาคต	๕๓
บทที่ ๓ พุทธศาสนาในสังคมสมัยใหม่	๕๕
บทที่ ๔ ศาสนาใหม่	๗๓
บทที่ ๕ แนวโน้มของพุทธศาสนาไทย	๙๙
ภาคสาม ทางออกจากวิกฤต	๑๓๙
บทที่ ๖ สู่การปฏิรูป	๑๔๑
บทที่ ๗ พุทธธรรมเพื่ออนาคต	๑๔๙
บทที่ ๘ ปฏิรูปคณะสงฆ์ให้สมสมัย	๑๗๓
บทที่ ๙ ยกเครื่องการศึกษาคณะสงฆ์	๒๐๑
บทที่ ๑๐ สร้างสรรค์สัมพันธภาพใหม่ในพุทธบริษัท	๒๓๓
ภาคสี่ พุทธศาสนากับสังคมไทยในบริบทใหม่	๒๖๕
บทที่ ๑๑ เจริญบริโภคนิยม	๒๖๗
บทที่ ๑๒ เสริมสร้างสังคมให้เข้มแข็ง	๒๙๑
บทที่ ๑๓ เส้นทางของพุทธศาสนาไทยในยุคโลกาภิวัตน์	๓๑๗
บรรณานุกรม	๓๖๓

ภาคหนึ่ง จุดเปลี่ยนในอดีต

พุทธศาสนาในไทยมีพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด แยกไม่ออกจากความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ไม่มีจุดเปลี่ยนใดที่ส่งผลอย่างมากต่อความเป็นไปของพุทธศาสนาในปัจจุบันมากเท่ากับการปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ความเปลี่ยนแปลงในยุคนี้กล่าวได้ว่าส่งผลกระทบต่อพุทธศาสนายิ่งกว่าการเสียกรุงครั้งที่สองเสียอีก จริงอยู่หายนะครั้งนั้นได้ทำให้พุทธศาสนาทรุดโทรมลงไปอย่างมาก แต่เมื่อกู้บ้านกู้เมืองกลับมาได้ พุทธศาสนาก็ได้รับการฟื้นฟูจนต่อเนื่องกับแบบแผนเดิมได้

การปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น มิได้เกิดจากพระมหากษัตริย์ดังในอดีต หากริเริ่มโดยวชิรญาณภิกขุ ซึ่งต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปฏิรูปครั้งนั้นได้นำพุทธศาสนาสู่จุดเปลี่ยนครั้งสำคัญ ทั้งนี้เพื่อสนองตอบต่อความทันสมัยที่มีพื้นฐานอยู่บนแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม ขณะเดียวกันก็เพื่อเผชิญหน้ากับคริสต์ศาสนาที่มาพร้อมกับเทคโนโลยีจากตะวันตกด้วย

การปฏิรูปที่เริ่มจากวชิรญาณภิกขุและสืบทอดโดยคณะธรรมยุตของท่านนั้น ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการตีความและการเผยแผ่หลักธรรม หลักธรรมหรือคติความเชื่อแบบเดิม ๆ หลายประการถูกลดความสำคัญ หรือเลือนหายไป ขณะที่หลักธรรมที่สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมได้รับการเน้นย้ำ โดยเฉพาะหลักธรรมที่เน้นประโยชน์อันประจักษ์รับรู้ได้ในชีวิตนี้

การทอนพุทธศาสนาให้เหลือเพียงหลักธรรมที่สนองประโยชน์ในโลกนี้เท่านั้น ได้เปิดทางให้แก่ลัทธิชาตินิยมในการครอบงำกำกับพุทธศาสนาในเวลาต่อมา และมีผลสืบเนื่องถึงปัจจุบัน

นอกจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านหลักธรรมแล้ว อีกด้านที่ได้รับผลกระทบอย่างมากเช่นกัน ได้แก่ คณะสงฆ์ ซึ่งได้ถูกปฏิรูปให้อยู่ภายใต้องค์กรระดับชาติที่รวมศูนย์และเดินตามระบบราชการ แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ก็สามารถสืบสาวไปถึงวชิรญาณภิกขุในฐานะผู้ก่อตั้งคณะธรรมยุต อันเป็นคณะที่มีบทบาทอย่างมากในการนำความเปลี่ยนแปลงมาสู่คณะสงฆ์ทั้งในด้านปกครองและการศึกษา

ในการทำความเข้าใจพุทธศาสนาในปัจจุบันให้ถ่องแท้ เพื่อมองเห็นทิศทางอนาคต จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องกลับไปพิจารณาความเปลี่ยนแปลงเมื่อ ๑๕๐ ปีที่แล้ว ทั้งในด้านหลักธรรมคำสอน อันเป็นเนื้อหาของบทที่ ๑ และในด้านคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นประเด็นของบทที่ ๒

บทที่ ๑

จากโลกุตตรธรรมสู่โลกียธรรม

พระบอกรับให้หอย ติดยา เล่นการพนัน ชนไก่แทงหอย มีมหรสพที่ไหนเป็นต้องออกไปเที่ยวเบียดเสียดผู้หญิง นอกจากกินข้าวเย็นแล้ว ยังปลอมตัวเป็นพระวาสไปเที่ยวกลางคืน หลายรูปทำตัวเป็นนักเลง พกอาวุธ ที่ตีชิงวิ่งราวก็มาก ลอบยิงลอบแทงกันก็หลาย พระเมหาเจ้ามิให้เห็นเป็นอาจิณ ขณะเดียวกันชาวคราวพระเสพเมณฺฑน ต้องปาราชิกก็เป็นที่โจษจันกันไป

บ้างก็พูดจาตลกโปกฮา ทำตัวคะนอง ไม่เกรงใจญาติโยม เห็นเด็กผู้ชายหน้าตาน่าเอ็นดู ก็เข้าไปตีสนิทแล้วกอดจูบลูบคลำ บางทีก็แย่งเด็กกันจนถึงกับวิวาทตีรันฟันแทงกัน เวลาถึงงานเทศกาลพระจำนวนไม่น้อยก็จับกลุ่มหยอกล้อสีกาที่มาเที่ยวงานวัด "ภิกษุโจร" แพร่ระบาดจนเหลือกำลังที่จะว่ากล่าว

ถ้าบอกว่าข้างต้นคือสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นกับสังคมไทยในปัจจุบัน ย่อมไม่มีผู้ใดกังขาอย่างแน่นอน แต่อันที่จริงแล้ว ผู้เขียนกำลังพูดถึงอดีตเมื่อร้อยกว่าปีก่อนต่างหาก ย่อหน้าแรกคือสิ่งที่เกิดขึ้นสมัยรัชกาลที่ ๔ (พระจอมเกล้า ๙ ๒๕๒๘: ๑๒๙, ๑๙๙) ส่วนย่อหน้าที่ ๒ คือเหตุการณ์สมัยรัชกาลที่ ๑ (กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๔: ๑๐๗-๑๐๘)

เมื่อมองย้อนกลับไปยังอดีต ย่อมเห็นได้ว่า ปัญหาพระทุศีล ประพฤติผิดพระวินัยร้ายแรงทั่วทุกหัวระแหงมิใช่เป็นเรื่องที่เพิ่งเกิดในยุคปัจจุบัน หากเกิดขึ้นมาโดยตลอด สามารถย้อนหลังเลยสมัยรัชกาลที่ ๑ ไปได้อีกไกล ยังไม่ต้องพูดถึงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเพิ่งผ่านความระส่ำระสายจากการเสียกรุงมา

ถ้าหากการประพฤติผิดวินัยกันอย่างแพร่หลายของพระสงฆ์ เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเสื่อมถอยของศาสนา ความเสื่อมถอยตกต่ำของพุทธศาสนาในไทยก็เกิดขึ้นมาเป็นระยะ ๆ แต่ความเสื่อมถอยนั้นก็ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง หากมีการฟื้นฟูปรับปรุงมาเป็นระยะ ๆ เช่นกัน แบบแผนหรือพัฒนาการของพุทธศาสนาในไทยจึงเปรียบได้กับลูกคลื่นที่มีการขึ้นลง ๆ มาโดยตลอด

การพระศาสนาในไทยปัจจุบัน เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า ถ้ามองให้เลวพันความเจริญมั่งคั่งทางวัตถุ สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในวงการพุทธศาสนาคือความตกต่ำเสื่อมถอย แต่ความตกต่ำเสื่อมถอยนี้หาได้จำกัดอยู่เฉพาะการประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ไม่ ว่ากันที่จริงแล้ว ความคลาดเคลื่อนจากพระวินัยของพระสงฆ์นั้นไม่เคยเกิดขึ้นโดด ๆ หากเกิดขึ้นควบคู่กับความคลาดเคลื่อนผันแปรในแวดวงคฤหัสถ์ด้วยเสมอไป ไม่ว่าในด้านความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติ

ในอดีต ปัญหาพระทุศีลมักเกิดขึ้นในยามที่ความเฟื่องฟูหลงใหลในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์และไสยศาสตร์แพร่ระบาดไปทั่ว พร้อม ๆ กับความคลาดเคลื่อนจากหลักธรรมในหมู่ประชาชน พระจำนวนไม่น้อยจึงทำตัวเป็นผู้วิเศษ ขณะเดียวกันก็อาศัยความไม่รู้ของญาติโยมในด้านพระธรรมวินัย ทำตัวเสเพลหรือประพฤติตนเยี่ยงคฤหัสถ์

ความคิดความเชื่อของคฤหัสถ์ในปัจจุบันดูจะไม่ต่างจากอดีตเท่าใดนัก เพราะทุกวันนี้ อิทธิปาฏิหาริย์และไสยศาสตร์ก็ยังเฟื่องฟู โดยที่คนสนใจธรรมวินัยก็มีไม่กี่มากนัก อย่างไรก็ตามสิ่งหนึ่งที่แตกต่างกันอย่างมากระหว่างอดีตกับปัจจุบันก็คือ"โลกทัศน์" ในขณะที่โลกทัศน์ของคนไทยในอดีตผูกติดกับความเชื่อและความมุ่งหมายในเรื่องที่พ้นโลกนี้ออกไป ไม่ว่าจะเป็นเรื่องนรก สวรรค์ ไปจนถึงนิพพาน โลกทัศน์ของคนในปัจจุบันมีศูนย์กลางอยู่ที่"โลกนี้" ทุกอย่างมีความหมายตราบเท่าที่สามารถตอบสนองความสำเร็จในโลกนี้ชีวิตนี้ได้ ในขณะที่โลกรอบตัวของคนสมัยก่อนแยกไม่ออกจากมิติทางจิตวิญญาณ มีความจริงที่อยู่นอกเหนือจากการรับรู้ของอายตนะหรือสัมผัสทั้งห้า และมีคุณค่า นอกเหนือจากประโยชน์ใช้สอย คนในยุคปัจจุบันมีแนวโน้มที่จะมองว่าโลกรอบตัวนั้นก็คือโลกแห่งวัตถุ สิ่งที่สามารถประจักษ์ได้ด้วยอายตนะทั้งห้าเท่านั้นที่เป็นความจริงหรือเป็นกรอบอ้างอิงที่มีความหมายต่อชีวิตยิ่งกว่าอะไรอื่น ประโยชน์ใช้สอยตลอดจนประโยชน์ที่ก่อให้เกิดผลเป็นรูปธรรมเท่านั้นที่เป็นคุณค่าสูงสุดที่มนุษย์พึงคาดหวังจากสิ่งต่าง ๆ กล่าวอีกนัยหนึ่ง โลกทัศน์ของคนสมัยก่อนเป็นโลกทัศน์ที่แวดล้อมด้วยสิ่งศักดิ์สิทธิ์(sacred) ส่วนโลกทัศน์ในปัจจุบันนั้นมองทุกอย่างเป็นสิ่งสาราณหรือสามัญ(profane)

ความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ดังกล่าวแม้สาเหตุสำคัญอาจมาจากปัจจัยภายในประเทศ ดังนิธิ เอียวศรีวงศ์ชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของการค้าขายที่ส่งผลให้เกิด"วัฒนธรรมกระฎุมพี"และทัศนะแบบเหตุผลนิยมและการเน้นความจริงเชิงประจักษ์ (นิธิ ๒๕๒๙: ๑๙๕-๒๐๓) แต่ความทันสมัยที่ไหลบ่ามายังประเทศไทยก็มีอิทธิพลไม่น้อยต่อความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวในบรรดาอิทธิพลจากความทันสมัยนั้น ดูเหมือนว่าไม่มีอะไรที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ของคนไทยได้อย่างถึงรากถึงโคนเท่ากับการหักล้างความเชื่อในเรื่องไตรภูมิ ที่มองว่านอกเหนือจากโลกมนุษย์แล้ว ยังมีนรก สวรรค์ และภพภูมิของเดรัจฉาน เปรต อสุรกาย (ซึ่งรวมกันเป็นกามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ)

ไตรภูมินั้นเป็นองค์ประกอบสำคัญของจักรวาลวิทยาของคนไทยที่ฝังลึกมานานหลายศตวรรษ โดยที่พุทธศาสนาของไทยแต่ดั้งเดิมก็อิงไตรภูมิมาโดยตลอด ดังปรากฏอิทธิพลอย่างเป็นรูปธรรมในสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมในวัดวาอารามทั้งหลาย แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในหลายประเทศเช่น พม่า เมื่อวิทยาศาสตร์หรือความทันสมัยได้ทำลายคติไตรภูมิ พุทธศาสนาก็พลอยคลอนแคลนไปด้วย (Ling 1979: 401) แต่ในกรณีของไทย หากเป็นเช่นนั้นไม่ ที่ยิ่งกว่านั้นคือชนชั้นนำของไทยที่ศรัทธาปสาทะในพุทธศาสนา กลับเป็นฝ่ายปฏิเสธไตรภูมิเสียเอง หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ซึ่งแต่งโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นผลงานชิ้นแรก ๆ ของปัญญาชนไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่ไม่เพียงแต่จะรับเอาวิทยาศาสตร์และภูมิศาสตร์สมัยใหม่เข้ามาอย่างเต็มที่เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางโลกเท่านั้น หากยังใช้วิทยาศาสตร์นั้นเองเป็นเครื่องยืนยันถึงพระปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า เช่น อ้างว่าพระพุทธเจ้าพูดเป็นนัยไว้นานแล้วว่าโลกกลม อีกทั้งยังกล่าวแก้ว่าพระองค์ไม่เคยตรัสไว้ว่าโลกแบน ส่วนที่ตรัสถึงนรก

สวรรค์ในพระไตรปิฎกนั้นก็เป็ความเปรียบหรืออนุโลมตามความเชื่อของคนเวลานั้น (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๑๔: ๙๙-๑๐๔)

หนังสือแสดงกิจจานุกิจ เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งเท่านั้นที่ชี้ให้เห็นถึงการปรับตัวของพุทธศาสนาเมื่อเผชิญกับความทันสมัยที่อิงวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม สิ่งที่สำคัญกว่านั้นก็คือการปรับเปลี่ยนทางด้านหลักธรรมคำสอนในทางพุทธศาสนา โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเริ่มมาแต่ครั้งยังทรงผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุ และสืบทอดต่อมาโดยผู้นำในฝ่ายสงฆ์อีกหลายรูป โดยเฉพาะในนิคายใหม่ที่ทรงก่อตั้งขึ้นคือธรรมยุติกนิกาย

การปรับปรุงพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับโลกสันนิบาตหรือความคิดใหม่ที่มากับความทันสมัย เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนาในไทยไม่ประสบชะตากรรมอย่างเดียวกับพุทธศาสนาในพม่าในช่วงสมัยเดียวกัน แต่นี่ก็เป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาไปสู่โลกียวิสัย (secularism) และหนุนเสริมให้โลกทัศน์ของคนไทยไปสู่ความเป็นสาธารณยั้งขึ้น

เมื่อนรกสวรรค์ถูกลดความสำคัญ

ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๔ โลกทัศน์หรือทัศนะแม่บทของคนไทยนับตั้งแต่ชนชั้นนาลงไปจนถึงชนชั้นล่าง แยกไม่ออกจากคติไตรภูมิ ผู้คนต่างเชื่อว่ามีนรกสวรรค์เป็นสถานที่รองรับบุคคลหลังละโลกนี้ไปแล้ว สุดแต่บาปบุญที่กระทำในขณะที่มีชีวิตอยู่ ใช่แต่เท่านั้นความเชื่อดังกล่าวยังมีอิทธิพลอย่างมากต่อการดำเนินชีวิตในโลกนี้ จนอาจเรียกได้ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตนี้มีความสำคัญสำหรับคนทั่วไปน้อยกว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในชาติหน้าหรือหลังตาย ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตราพระราชกำหนดห้ามมิให้มีราษฎรล่วงประเวณี แทนที่จะทรงชี้โทษที่จะเกิดขึ้นในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ กลับทรงพรรณนาถึงความน่ากลัวของนรกที่ผู้ละเมิดศีลจะต้องประสบเป็นเวลาหลายหมื่นปี (กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕: ๓๔๓-๓๔๔) ในทำนองเดียวกันเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตรากฎหมายห้ามซื้อและสูบฝิ่น พระองค์ก็ทรงเน้นถึงโทษที่จะได้รับการสูบฝิ่นเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว นั่นคือจะต้องได้รับทุกข์ทรมานในนรกอเวจีเป็นเวลานาน และเมื่อพ้นจากนรกแล้ว ยังต้องไปเกิดเป็นเปรตอีกจนบัดนี้กล่าวสืบต่อมายังสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงตรา "ประกาศสงกรานต์ จ.ศ. ๑๒๑๑" (พ.ศ. ๒๓๗๒) ก็ทรงเตือนว่า "ถ้าบุคคลผู้ใดมิได้รักษาศีลห้าประการแล้วทำบาปสิบสี่ตัว อกุศลกำมับสิบประการผู้นั้นครั้นตายก็จะไปตกอุบายภูมิเป็นเทียวแล" (อ้างใน สุภาพรรณ: ๙๒)

แต่เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ น้ำเสียงของชนชั้นนำก็เริ่มเปลี่ยนแปลง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นตัวแทนของชนชั้นนำในสมัยนั้นที่ตั้งคำถามกับความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ที่สืบมาแต่ดั้งเดิม แม้ท่านจะยังมีศรัทธาอย่างมากในพุทธศาสนา อีกทั้งตระหนักว่าพระไตรปิฎกได้พูดถึงเรื่องนี้ไว้หลายตอน แต่ท่านก็กล่าวแก้ว่า "ที่คำพระบาทมีกล่าวเรื่องโลกย์แลสวรรค์แลนรกเรียวยาวไปมีอยู่หลายคำก็รู้ ก็เห็นจะเปนความเปรียบบ้าง เปนความอนุโลมตามโลกย์ที่เขาถือบ้าง จึงได้มีติดอยู่ในพระบาท" (เจ้าพระยาทิพากร

วรัช: ๙๙) แม้กระนั้นท่านก็ไม่สามารถปฏิเสธนรกสวรรค์ได้อย่างเต็มปาก ดังในตอนท้ายของ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ได้กล่าวว่า "ถ้าจะคัดค้านเสียว่าสวรรค์ไม่มีนรกไม่มีก็ได้..ถ้าสวรรค์นรกไม่มีความที่ประเสริฐดีประเสริฐชั่วจะไปสูญเสียที่ไหนเล่า...จะว่าสวรรค์อยู่บนฟ้านรกอยู่ใต้ดินฤาก็ไม่เหน็ดเหนื่อยผู้มีปัญญาไตร่ตรองดูเถิด แต่ศุคติทุกคติคงจะมีเป็นแน่ ไม่เป็นที่สงสัยเลย"(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๑๔: ๒๓๓)

แน่นอนว่าการตั้งคำถามกับนรกสวรรค์ตามที่เคยเชื่อกันมานั้นเป็นผลจากภูมิศาสตร์สมัยใหม่และวิทยาศาสตร์ที่เริ่มแพร่หลายมาสู่แวดวงชนชั้นนำในสมัยนั้น ทศนะดังกล่าวได้มีอิทธิพลถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นกัน จริงอยู่วิชาการสมัยใหม่ไม่ถึงกับทำให้พระองค์ปฏิเสธนรกสวรรค์และอบายภูมิ ในพระราชนิพนธ์แต่ครั้งเป็นวชิรญาณภิกขุ พระองค์ได้ทรงกล่าวถึงนรกสวรรค์เปรต อสุรกาย เทวดา(ตลอดจนคนธรรพ์ นาค)ไว้หลายแห่งหลายตอน อันที่จริงพระองค์ได้พูดอย่างชัดเจนว่า"นรกสวรรค์เป็นของมีจริง" แต่พระองค์ก็เริ่มตั้งข้อสงสัยกับการสอนเรื่องนรกสวรรค์ชนิดที่พรรณนาอย่างเป็นรูปธรรมประดุจเป็นสถานที่ว่า "มีความทุกข์ร้อนอยู่ด้วยไฟยมพาลเอาหอแทนสวรรค์มีสุขสมบัติพิภพมีนางฟ้านางสวรรค์" พระองค์เห็นว่าการสอนแบบ"เอานรกมาขู่ เอาสวรรค์มาล่อ"ไม่ต่างจากการหลอกเด็กให้หยุดร้องไห้โดยขู่ว่าตุ๊กแกจะมากินตับ(พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ข: ๓๗)

พระองค์ทรงเห็นว่าการสอนเช่นนี้ได้ผลก็เฉพาะกับคนที่เชื่อ แต่ถ้าไม่เชื่อเสียแล้ว การสอนแบบนี้ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะไม่มีหลักฐานจะพิสูจน์ได้แต่เอาพระไตรปิฎกมายืนยันเท่านั้น ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงหันมาเน้นนรกสวรรค์ที่ทุกคนสามารถประจักษ์ได้ด้วยตนเอง นั่นคือ "สวรรค์อยู่นอก นรกอยู่ในใจ"(พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ข: ๓๘) การที่ทรงเน้นนรกสวรรค์แบบนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นความพยายามที่จะปรับคำสอนทางพุทธศาสนาให้เหมาะหรือเป็นที่ยอมรับได้ของชนชั้นนำในสมัยนั้น ทั้งนี้เนื่องจากเริ่มจะปรากฏชัดแล้วว่า มีชนชั้นนำเป็นอันมากหันมาให้ความสำคัญกับความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้น ดังสะท้อนให้เห็นจากความนิยมในวรรณกรรมแบบใหม่ที่มีลักษณะสังคมนิยม (อาทิเช่น ขุนช้างขุนแผน ซึ่งเริ่มเรื่องด้วยการบอกศักราชและสถานที่ชัดเจน และบรรยายเรื่องอย่างสมจริง)การเกิดวรรณกรรมจำนวนมากที่ให้ความสนใจกับความจริงเชิงประสบการณ์ จนเรียกได้ว่าเป็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (นิธิ ๒๕๒๗: ๑๙๕-๒๐๓) นั้นแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ของชนชั้นนำในสมัยนั้น ซึ่งเรียกร้องให้มีการสอนพุทธศาสนาแบบที่เน้นเหตุผลและความจริงเชิงประสบการณ์หรือความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้น (ตกมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ โลกทัศน์ดังกล่าวได้แพร่หลายจนถึงกับการวิพากษ์วิจารณ์ขาดกว่า"ไม่มีความจริงเป็นหลักฐาน"หรือ"ไม่น่าเห็นจริง" อาทิ เช่นสัตว์พูดภาษาคคนได้ (พระจุลจอมเกล้าฯ ๒๕๓๐: (๙),(๑๓))

แม้เป็นไปได้ว่าพระองค์จะทรงเชื่อนรกสวรรค์ที่อยู่นอกเหนือจิตใจ เช่นเดียวกับที่ทรงเชื่อเรื่องชาติหน้า แต่การที่ทรงเน้นนรกสวรรค์ในจิตใจ(โดยผ่านทางข้อเขียนของพระองค์ ตลอดจนผ่านไปทางภิกษุ

สงฆ์ในคณะธรรมยุตที่ทรงตั้งขึ้น) ก็มีผลอย่างมากในการลดความสำคัญของนรกสวรรค์หลังตาย จนมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนน้อยลงไปทุกที

นิพพานและพุทธภูมิเลื่อนหาย

ไม่เพียงแต่ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์และชาติหน้าจะถูกลดความสำคัญลง ควบคู่ไปด้วยกันก็คือความเชื่อเรื่องนิพพาน แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะยังเชื่อว่านิพพานมีอยู่จริง แต่น้ำเสียงของพระองค์ก็ไม่ได้หนักแน่นเต็มที่ ดังเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ตอนหนึ่งที่ว่า "พระนิพพานคงจะมีเป็นแท้ ด้วยว่าท่านพรหมนามามากกว่ามาก ในหนังสือสีแดงไว้ว่า พระพุทธเจ้า ท่านรู้ท่านเห็นพระนิพพานแล้วท่านสั่งสอนให้คนอื่น ๆ ประณินิตตาม แล้วแลได้รู้ได้เห็นมามากกว่ามากยิ่งกว่าหมื่นแสน จึงเชื่อได้ว่าเห็นจะมีเป็นแท้" (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ข: ๘) (เน้นในที่นี้)

น้ำเสียงดังกล่าวแตกต่างจากพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ อาทิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งไม่เพียงแต่จะเชื่อมั่นในพระนิพพานเท่านั้น หากยังถึงกับปรารภพุทธภูมิ มีพระปณิธานจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตเลยทีเดียว ดังปรากฏในศุภกษัตริย์ฉบับหนึ่งที่อัครเสนาบดีในสมัยนั้นมีถึงกษัตริย์เวียงจันทน์ว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้ามกุฏเกล้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาทุกวันนี้ ปรารภนาพระบรมโพธิญาณสัมพัณฺณ" (อ้างใน สายชล: ๑๒๙) ข้อความอย่างเช่น "...มีพระราชปณิธานปรารภนาพระพุทธภูมิโพธิญาณ" จะมีให้เห็นในเอกสารหลายชิ้น รวมทั้งพระราชกำหนดใหม่ (กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๕: ๓๒๖) ในทำนองเดียวกันเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ณ วัดบางยี่เรือได้ ก็ได้ทรงตั้งจิตอธิษฐานว่า "เดชะผลทานนี้ ..จงเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลโน้นเกิด" (ประชุมพงศาวดารภาค ๖๕ : ๘๑)

การตั้งจิตปรารภนาพระนิพพาน โดยปรารภพุทธภูมิ เป็นคติความเชื่อที่ย้อนกลับไปได้ถึงสมัยสุโขทัย หรือก่อนหน้านั้นด้วยซ้ำ ดังพระเจ้าลิไท ผู้แต่งไตรภูมิภูมิกฎ ได้โปรด ฯ ให้สร้างศิลาจารึกหลักหนึ่ง มีความตอนหนึ่งว่า "พระองค์มีพระราชประสงค์พระโพธิญาณในอนาคตกาล แลปรารภนาเป็นพระพุทธเจ้าเพื่อจะนำสัตว์ให้พ้นจากสงสารวัฏ ไปสู่พระนฤพานในอนาคตกาล" (จารึกสมัยสุโขทัย: ๒๒๖)

กระทั่งหลังรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ แล้ว คติดังกล่าวก็ยังฝังแน่น เห็นได้จากพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งจารึกในฐานพระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการว่า "ทรงปรารภนาพระโพธิญาณศรีทักษิณารมี....ทรงพระวิริยะภาพเพียรพยายามตามประเพณีพระมหาโพธิสัตว์เจ้าแต่ปางก่อนสืบมา...ปลงพระไทยแต่จะให้สำเร็จแก่พระสรรพคุณโพธิญาณจะรื้อชนสัตว์จากสงสารทุกข์" (อ้างใน สุภาพรรณ: ๒๐๒-๒๐๓)

ความปรารภนาพุทธภูมินี้มิได้เป็นคติความเชื่อของพระมหากษัตริย์เท่านั้น ชาวบ้านทั่วไปก็มีความเชื่อดังกล่าวเช่นกัน ซึ่งสามารถสืบสาวย้อนหลังไปได้นับพันปี ในศิลาจารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ที่จังหวัดนครราชสีมา มีความตอนหนึ่งว่า "ขอให้สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย...จงเป็นพุทธองค์...และลูถึงพุทธ

ภูมิ" มาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ความเชื่อดังกล่าวก็ยังแพร่หลายในหมู่ประชาชน ถึงขั้นที่ยอมสละชีวิต เฝ้าถวายเพื่อหวังเข้าสู่พุทธภูมิ(อนาคตวงศ์:(๓๙)) จวบจนสมัยรัชกาลที่ ๔ ความเชื่อดังกล่าวก็ยังมี อิทธิพลอยู่มาก จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศสั่งห้ามกระทำการดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม คติความเชื่อดังกล่าวเริ่มขาดตอนลงเมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงระบุชัดเจนว่า"มิได้ทรงเลื่อมอาจะปรารถนาพุทธภูมิ ดังท่านผู้อื่น ๆ เป็นอันมาก" (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๕ ก: ๘๕)

แม้ว่าข้อความต่อมาจะทรงพระนิพนธ์ว่า"ทรงปฏิญาณแต่ความปรารถนาที่สุดทุกข์" ซึ่งแสดงว่า ทรงถือเอานิพพานเป็นอุดมคติสูงสุดของชีวิต แต่ก็ทรงตระหนักว่านิพพานหรือโลกุตตรธรรมเป็นสิ่งที่คนทั่วไปยากจะเข้าถึงได้ในชาตินี้ ดังตรัสถึงคนที่"ได้มรรคผลรู้พระนิพพาน"ว่า "ทุกวันนี้ไม่มีคนเช่นนั้นแล้ว" (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ก: ๑๐) ดูเหมือนว่ามติดังกล่าวจะเป็นความเห็นร่วมในหมู่ชนชั้นนำรุ่นใหม่ในสมัยนั้นเลย อย่างน้อยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่พูดชัดเจนว่า "ทุกวันนี้พระอริยะบุคคลที่จะเป็นเนื่อนาบุญไม่มีแล้ว" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์: ๑๙๖)

เมื่อชาตินี้ไม่มีหวังจะบรรลุโลกุตตรธรรม โลกียธรรมก็เลยกลายเป็นจุดหมายของชีวิตนี้ไปได้ในที่สุด จริงอยู่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสถึงนิพพานไว้ในพระราชนิพนธ์หลายชิ้น แต่น่าสังเกตว่า คำสอนหรือธรรมเทศนาของพระองค์จะพูดถึงนิพพาน(และวิปัสสนากรรมฐาน)ในเงื่อนไขที่จำเพาะ เช่นเมื่อทรงอธิบายในเชิงวิชาการหรือแสดงพระธรรมเทศนาในหมู่สงฆ์ หากเป็นการแสดงธรรมแก่คนทั่วไปจะทรงพูดถึงนิพพานน้อยมากหรือพูดแบบผ่าน ๆ โดยเน้นเรื่องการเคารพพระรัตนตรัยให้ถูกต้องหรือหลักธรรมพื้นฐาน เช่นเรื่องศีลเป็นสำคัญ

สำหรับปุถุชน พระองค์ทรงเห็นว่าควรสนใจและมุ่งหวังเพียงแคโลกียธรรมหรือความสำเร็จทางโลก ความขื่อนี้รวมไปถึงพระองค์เองด้วย ดังเห็นได้จากคำถวายพระพรพระเจ้าแผ่นดิน ที่ทรงพระราชนิพนธ์สำหรับให้พระสงฆ์กล่าวในพิธีวิสาขบูชา มีข้อความซึ่งมีนัยรวมไปถึงพระองค์เองว่า "ขอพระราชฯ...จงทรงดำรงอยู่ยั่งยืน ปราศจากโรคพาธอุปัทวันตราย อันคนชั่วทั้งหลายหลอกลวงไม่ได้ ประดิษฐานอยู่ในราชสมบัติโดยธรรม ขอเทวดาทั้งหลายจงรักษาพระราชนันให้พ้นจากอันตรายทั้งปวงทุกเมื่อเทอญ" (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๕ ก: ๑๘๗)

ในทำนองเดียวกันเมื่อทรงพระราชทานพรสมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการเมื่อแรกประสูติ (พ.ศ.๒๔๐๑) ทรงปรารภว่า

ด้วยเดชแห่งพระรัตนตรัย และด้วยเดชแห่งบุญของเราด้วย ขอ कुमारบุตรของเรา นี้ จงมีอายุยืน ปราศจากโรค มีความสุขมั่งคั่ง มีอิสริยยศ บริวารยศ จงเป็นผู้ประคบด้วยอำนาจ อาจป้องกันมารดาของตนจากชายอื่นได้ด้วย พึงตามรักษาตระกูลของบิดาให้ยั่งยืนไปภายหน้าด้วยเทอญ

(พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๕ ก: ๒๕๐-๒๕๑)

การให้พรในลักษณะดังกล่าวต้องนับว่า"ใหม่"มากในสมัยนั้น หรือจะเรียกว่าผิดไปจากขนบเดิมก็ได้ ขอให้เทียบกับคำถวายพระพรพระเจ้ากรุงธนบุรีของคณะสงฆ์ซึ่งจะมุ่งไปที่โลกุตตรธรรมเป็นสำคัญ ดังขอให้ได้"ตรัสเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้าในมหาพิภพที่ประทับพระศาสนา ไปโปรดสัตว์ในโลกีย์นี้" (อ้างใน สายชล: ๑๘๖)

ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงแสดงพระราชปรารภต่อพลกนิกรว่า"ทรงพระเมตตาจะให้สัตว์ได้โลกียสมบัติได้โลกุตตรสมบัตินี้"(กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๕: ๒๔๘) หากไม่ก็ตั้งจิตปรารภว่า "ให้พระนิพพานเป็นทาน" (กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๕: ๑๖๕-๑๖๖) ในพระราชกำหนดข้อที่ ๓๖ ได้ทรงปรารภว่า"ทุกวันนี้ตั้งพระไทยแต่ที่จะทำนุกบารุงพระพุทธศาสนาไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุข ให้ตั้งอยู่ในคติธรรมทั้ง ๔ ดำรงจิตรจัดรั้งบำเพ็ญศีลทาน จะได้ศุขติภูมิมนุษย์ สวรรคสมบัตินิพพานสมบัติเป็นประโยชน์แก่ตน"(กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๕: ๓๕๙-๓๖๐)

ในทำนองเดียวกันเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพูดถึงจุดหมายของชีวิต ก็ทรงพระราชนิพนธ์ว่า

คือรูปสกลินเสียงเคียงสัมพันธ์

ย่อมเฝ้าเกิดโรคโศกสงสาร

ความตายหนึ่งพึงให้เห็นเป็นประธาน

หวังนิพพานพ้นทุกข์สุขสบาย

(อ้างใน สุภาพรรณ: ๙๕)

นิพพานในฐานะอุดมคติของชีวิตที่ควรไปให้ถึง ยังมีอิทธิพลในความคิดของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ในหมายรับสั่งประกาศสงกรานต์ ซึ่งมีถึงประชาชนทั่วไป ก็ทรงแนะแนวทางการดำเนินชีวิตแก่พลกนิกรว่า

ผู้มีปัญญาให้รำพึงดูสิ่งใดเป็นฝักฝ่าย บาปกำมัลลกุศลกำมัลลจะวางเสีย สิ่งใดที่เป็นกุศลให้อุสาหะปฏิบัติไปตามสติปัญญา กว่าวาสนาบารมีจะเกิดขึ้น ก็จะต้องลงเหนพระไตรลักษณ์ญาณ คือทุกข์ อนิจจัง อนัตตา แล้วก็บ่ายหน้าไปสู่พระนิพพาน

(อ้างใน สุภาพรรณ: ๙๙)

ในขณะที่พระเจ้าแผ่นดินและคนไทยแต่ก่อนเห็นว่านิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนคนทั่วไปควรหวังไปถึงและควรคำนึงถึงอยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงเห็นว่านิพพานหรือโลกุตตรธรรมเป็นสมบัติที่คนจำนวนน้อยเท่านั้นจะพึงหวังได้ คนจำนวนน้อยกลุ่มนั้นก็คือพระภิกษุ และอาจจะจำกัดลงไปอีกว่าจำเพาะพระภิกษุที่สิ้นบุญไปอยู่ภพใหม่หรือที่กำลังท่องเที่ยวอยู่ในภพต่าง ๆ เท่านั้นที่พึงปรารถนานิพพาน ดังเห็นได้จากคำอธิบายที่ทรงพระราชนิพนธ์สำหรับให้พระสงฆ์อุทิศส่วนบุญให้แก่บุคคลต่าง ๆ เฉพาะคำอธิบายเพื่อ"ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน"เท่านั้นที่จะใช้กับภิกษุกลุ่มดังกล่าว (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๕ ก: ๑๙๓)

เห็นได้ว่าสำหรับคนทั่วไปรวมทั้งพระองค์เองด้วย ประโยชน์ปัจจุบันหรือความสำเร็จในโลกนี้อันได้แก่ อายุ วรรณะ สุขะ พละ รวมทั้งยศทรัพย์ คือสิ่งที่ทรงให้ความสำคัญมากกว่า จึงไม่น่าแปลกใจที่พระองค์ทรงริเริ่มการทำบุญวันเกิด โดยทรงพระราชดำริว่า "การซึ่งมีอายุมากถึงบรรจบครบรอบปีไม่ตายไปเสียก่อนเป็นลาภอันอุดมอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ควรยินดี"(อ้างใน อรรถจักร์: ๒๓) และเพราะเหตุที่ทรงเน้นโลกนี้ การสอนธรรมของพระองค์ตั้งแต่ครั้งเป็นวชิรญาณภิกขุจึงเน้นอานิสสงส์ที่บุคคลสามารถประจักษ์ได้ในปัจจุบัน ไม่ได้เอาอานิสสงส์ในชาติหน้ามาเป็นแรงจูงใจในการทำความคิด หรือเอาผลกรรมในอนาคตที่มองไม่เห็นมาเป็นเครื่องยับยั้งความประพฤติชั่ว

อานิสสงส์เบื้องต้นของธรรมะที่ประจักษ์ได้ในปัจจุบัน ก็คืออานิสสงส์ต่อจิตใจ "บุญนั้นอยู่ที่ไหน บุญนั้นก็อยู่ที่ใจ ใจนั้นเป็นอย่างไรงี้เป็นบุญ ใจที่บริสุทธิ์ไม่โลภไม่โกรธไม่หลง อย่างนี้แลเป็นบุญแท้"(พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๕ ข: ๒๙๔) กล่าวอีกนัยหนึ่ง"สวรรค์อยู่ในอก นรกอยู่ในใจ"

นอกจากผลต่อจิตใจแล้ว ผลต่อชีวิตหรือผลในทางโลกียะที่ประจักษ์ได้ในชาตินี้ก็เป็นเรื่องที่ทรงเน้นหรือให้ความสำคัญพอ ๆ กับผลในชาติหน้า (ผิดกับคำสอนในยุคก่อนหน้านี้ที่เน้นผลในชาติหน้า หรือการตกนรกเป็นหลัก)เช่น การให้ทาน ทำให้มีทรัพย์มากทั้งชาตินี้ชาติหน้า ถ้าฆ่าสัตว์ ก็จะมีโรคมากทั้งชาตินี้ชาติหน้า ถ้าลักขโมย ทรัพย์สมบัติของตนก็จะฉิบหายทั้งชาตินี้ชาติหน้า เป็นต้น แต่ในหลายที่ก็สอนแต่ผลที่เกิดขึ้นในชาตินี้เท่านั้น* (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ข: ๓๕)

การเน้นถึงผลที่ประจักษ์ได้ในโลกนี้ในแง่หนึ่งก็ช่วยให้ผู้คนหันมาให้ความสำคัญกับชีวิตนี้มากขึ้น แต่สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ ไม่เพียงแต่ชาตินี้จะถูกลดความสำคัญเท่านั้น แม้แต่นิพพานก็พลอยได้รับความสำคัญน้อยลงเพราะถูกมองว่าเป็นเรื่องชาตินี้ชาติหน้าอันไกลโพ้น ผลก็คือนิพพานเริ่มจะไม่ได้รับการคำนึงถึงในฐานะที่เป็นจุดหมายสำคัญของชีวิต พร้อมกันนั้นคติความเชื่อเรื่องพุทธภูมิ และพระโพธิสัตว์ก็พลอยเลือนลางไปด้วย โดยอาจถือวาระกาลที่ ๔ เป็นจุดเริ่มต้นของการขาดตอน

ความเชื่ออีกอย่างหนึ่งที่ได้รับผลกระทบอย่างมากในยุคนี้ก็คือความเชื่อเรื่องพระศรีอารียหรือพระพุทธเจ้าในอนาคต ความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลในสังคมไทยมาช้านาน สามารถย้อนไปถึงสมัยสุโขทัย ดังมีข้อความบันทึกใน *ไตรภูมิพระร่วง* ว่า ผู้ใดได้ฟังคำนี้ด้วยศรัทธาและไม่ประมาทแล้ว "จะได้พบได้ไหว้ได้ฟังธรรมแต่พระศรีอารียเจ้าอันเสด็จอุบัติในอนาคตกาลนั้นแล" (พระญาณโทย: ๓๒๗)มาจนถึง พ.ศ. ๒๓๗๗ หรือสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ธรรมเนียมการตั้งจิตอธิษฐาน ขอให้ได้ไปเกิดในยุคพระศรีอารียก็ยังมิอยู่ในหมู่ชนชั้นนำไทย ดังเห็นได้จากศิลาจารึกของเจ้าพระยาพระคลังหลังจากสร้างวัดโยธานิมิตรเมืองจันทบุรีว่า "ให้ข้าพระองค์บังเกิดประสพพบ(พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์) มี

* ในพระไตรปิฎก มีหลายพระสูตรที่พรรณนาอานิสสงส์ของศีลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า (เช่น สัมพลนุสสุต อังคุตตรนิกาย) และมีบางพระสูตรที่กล่าวจำเพาะผลในชาตินี้เท่านั้น แต่การที่เลือกกล่าวจำเพาะคำสอนที่เน้นแต่ผลในชาตินี้ย่อมสะท้อนถึงทัศนคติของผู้เลือกได้เป็นอย่างดี

พระอริยเมตไตรย" (พระอนาคตวงศ์:(๕๒)) ความเชื่อดังกล่าวยังแสดงออกด้วยการสร้างพระพุทธรูปปางพระศรีอารีย์ ซึ่งยังมีให้เห็นได้ในปัจจุบัน แต่ความเชื่อและพระพุทธรูปปางดังกล่าวได้เสื่อมความนิยมจนเลือนลางนับแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา

พระมติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องผลที่ประจักษ์ได้ในปัจจุบัน ดังได้ยกตัวอย่างมานั้นมีความสำคัญต่อกระแสความคิดทางพุทธศาสนา ไม่ใช่เพียงเพราะว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์เท่านั้น หากยังเพราะทรงเป็นตัวแทนของชนชั้นนำในยุคนั้นที่มีทัศนะทางพุทธศาสนาต่างจากคนรุ่นก่อน ๆ ยิ่งไปกว่านั้นยังทรงเป็นผู้ก่อตั้งธรรมเนียมปฏิบัติที่ปฏิบัติกันมาในการนำความคิดใหม่เข้ามาสู่วงการพุทธศาสนาในเวลาต่อมา (ดังจะได้กล่าวต่อไป)

ความคิดใหม่ดังกล่าวถือได้ว่าเป็นความคิดแนวเหตุผลนิยม คือการเน้นใช้เหตุผลในการเข้าใจ (และนิยาม) ความเป็นจริง ให้ความสำคัญกับการพิสูจน์ด้วยสิ่งที่ประจักษ์ได้ ด้วยเหตุนี้แนวคิดนี้จึงเน้นประสบการณ์ที่เป็นจริง ที่จับต้องสัมผัสหรือรับรู้ได้ด้วยอายตนะทั้งห้า ดังนั้นจึงให้ความสำคัญกับ"โลกนี้"(ทิวภูมิธัมมิกัตถะ)มากกว่า"โลกอื่น"ไม่ว่าจะเป็น"โลกหน้า"(สัมปรายิกัตถะ)หรือ"เหนือโลก"(ปรมาตมะ) พุทธศาสนาที่มีลักษณะเหตุผลนิยมดังกล่าว บางคนเรียกว่า"พุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม"(สายชล: ๕๑)

พุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยม^๒ เกิดขึ้นอย่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ ๔ กล่าวได้ว่ารัชกาลนี้เป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อของพัฒนาการทางด้านพุทธศาสนาในไทย แม้ว่านักประวัติศาสตร์บางคนมองว่าพุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยมมีเค้าให้เห็นมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แล้วเป็นอย่างน้อย เช่นการที่ทรงพยายามทำให้พุทธศาสนาเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ด้วยปัญญามากกว่าอาศัยศรัทธา ไม่ให้ติดยึดกับประเพณีพิธีกรรม ให้ความสำคัญกับสาระมากกว่ารูปแบบถือว่าธรรมทานและปฏิบัติบูชามีอันสืบมากกว่าอามิสทานและอามิสบูชา (สายชล: ๑๐๒-๑๐๔ และนิธิ ๒๕๒๗: ๔๑๘) อย่างไรก็ตามพุทธศาสนาตามแนวพระ

^๒ สำหรับบางคน คำว่า"พุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยม"ฟังแปลกหูไม่ต่างจากคำว่า"วิทยาศาสตร์แบบเหตุผลนิยม" เพราะมองว่าพุทธศาสนานั้นมีหลักการที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผลอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องมีคุณสมบัติดังกล่าวพ่วงท้าย อย่างไรก็ตามในความเป็นจริง ผู้คนมีทัศนะต่อพุทธศาสนาแตกต่างกันไป แต่ละคนแต่ละกลุ่มอาจมีนิยามเกี่ยวกับพุทธศาสนาไม่เหมือนกัน ในสายตาของบางคนพุทธศาสนามีแต่เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ทั้งนั้น ดังนั้นการพ่วงคุณสมบัติ"เหตุผลนิยม"ให้แก่พุทธศาสนา ย่อมช่วยให้เข้าใจตรงกันที่กำลังพูดถึงพุทธศาสนาแบบไหน

อนึ่ง "เหตุผลนิยม" ในที่นี้ ใช้ในความหมายหลวม ๆ โดยเน้นถึงการใช้เหตุผลและวิธีการที่ประจักษ์หรือพิสูจน์ได้ ในการเข้าถึงความจริง กล่าวอีกนัยหนึ่ง มีความหมายคลุมไปถึงการคิดในเชิงวิทยาศาสตร์ด้วย ถึงแม้ว่าวิทยาศาสตร์นั้นถ้ากล่าวอย่างเคร่งครัดแล้ว เป็นเรื่องของประจักษ์นิยมคือ เชื่อว่าประสาทสัมผัสทั้งห้าเป็นที่มาแห่งความรู้ของมนุษย์ ขณะที่เหตุผลนิยมนั้นเชื่อว่า ที่มาแห่งความรู้ของมนุษย์อยู่ที่การใช้เหตุผล

ราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็แตกต่างจากของรัชกาลที่ ๑ หลายประการดังได้นำมาเปรียบเทียบข้างต้นพอเป็นสังเขปแล้ว

โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์

ผู้เขียนเชื่อว่าความเคลื่อนไหวในวงการพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ ๑ ดังกล่าวข้างต้น สืบทอดต่อมาไม่ขาดสายจนมีอิทธิพลต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มากนักน้อย ขณะเดียวกันแนวความคิดแบบสังคมนิยมและมนุษยนิยม^๓ ที่เริ่มจะเฟื่องฟูขึ้นในหมู่ภุมพืและชนชั้นนำไทยอันเนื่องมาจากการขยายตัวทางการค้าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ก็น่าจะมีผลต่อการเกิดขึ้นของคณะธรรมยุติกนิกาย (ดู นิธิ ๒๕๒๗: ๑๙๕-๒๑๒ และ ๔๐๘-๔๑๘) อย่างไรก็ตามก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าแนวคิดใหม่จากตะวันตกโดยเฉพาะวิทยาศาสตร์ ก็ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของโลกทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวได้ว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ไทยองค์แรกที่เปลี่ยนจากโลกทัศน์แบบไตรภูมิมาเป็นโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ เช่น พระองค์เชื่อว่าโลกกลมตั้งแต่ยังทรงผนวชอยู่ ความสามารถทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ไม่เพียงแต่จะช่วยให้พระองค์ทำนุบำรุงการเกิดสุริยุปราคาได้เท่านั้น หากยังทรงคำนวณตำแหน่งที่ตั้งของกรุงสยามและกรุงศรีอยุธยาได้ละเอียดถึงองศาและลิปดา ทั้งละติจูดและลองจิจูด (อรรถจักร์: ๓๓)

แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะมีแนวความคิดแบบเหตุผลนิยมเพียงใด แต่ก็ยังเชื่อในเรื่องบุญญาธิการแต่ชาติปางก่อนที่หนุนส่งให้ทรงได้เป็นกษัตริย์ ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงเห็นว่า เป็นเพราะขุนนางผู้ใหญ่พร้อมใจยกให้ท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่างหาก ดังตรัสว่า

ที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินทั้งนี้ ครั้นจะว่าไปว่าได้เป็นด้วยอำนาจเทวดา ก็จะเป็นอันลบหลู่บุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นให้เป้นเจ้าแผ่นดินนั้นไป ด้วยว่าความที่ได้เป้น เจ้าแผ่นดินเพราะท่านผู้หลักผู้ใหญ่ค้ำชูอุดหนุนนั้น รู้อยู่แก่ตา เห็นอยู่แก่ตาของคนเป้นอันมากตรง ๆ ไม่อ้างว่าอำนาจเทวดาแล้ว (พระจอมเกล้า ฯ ๒๕๒๑ : ๒๐๓)

วิทยาศาสตร์ไม่เพียงแต่จะทำให้พระองค์มองโลกโดยเน้นความจริงเชิงประจักษ์ ชนิดที่"รู้อยู่แก่หู เห็นอยู่แก่ตา" โดยปฏิเสธหรือกังขากับอะไรก็ตามที่มองไม่เห็นสัมผัสไม่ได้ หากยังให้ความสำคัญกับความจริงที่สามารถชั่งตวงวัดหรือกำหนดให้ถึด้วนแม่นยำได้ เช่น เขตแดนซึ่งแต่ก่อนไม่เคยกำหนดชัดเจน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่เห็นว่าจำเป็นต้อง "ชี้ให้ชัดจงได้

^๓ สังคมนิยมในที่นี้ หมายถึง แนวความคิดที่ให้ความสำคัญกับความเป็นจริงหรือความสมจริง ดังที่ปรากฏในนวนิยายหรือวรรณกรรม แทนที่จะจินตนาการขึ้นมალอย ๆ โดยไม่คำนึงถึงความเป็นจริง หรือเน้นอิทธิปาฏิหาริย์อย่างเต็มที่ ส่วนมนุษยนิยม หมายถึงแนวความคิดที่เห็นมนุษย์เป็นศูนย์กลางของเหตุการณ์ต่าง ๆ ในโลก แทนที่จะเน้นบทบาทของพระเจ้าหรือเทพยดา แนวความคิดนี้ยังเชื่อในความสามารถของมนุษย์ในการกำหนดชะตากรรมของตนเอง

จึงจะควร" (ทัศนะที่แตกต่างกันเกี่ยวกับเขตแดนสะท้อนถึงความแตกต่างทางด้านโลกทัศน์อย่างไร ดู ธงชัย ๒๕๓๐: ๑๔๘-๑๕๗)

ในเรื่องเวลาก็เช่นกัน ทรงเน้นความถูกต้องแม่นยำของเวลามาก เมื่อทรงสืบหาความเป็นมาของโบราณวัตถุหรือโบราณสถานใดๆ ก็ตาม ไม่ทรงพอพระทัยที่พบว่า "ชนเหล่านั้นขายโบราณนั้น จะกล่าวถึงสิ่งใด ๆ คือบ้านคือเมือง ...หรือพระพุทธรูปสำคัญ...ก็มักพอใจที่จะเล่าว่า...เปนของพระอินทร์ลงสร้างและให้เวสสุกรรมณมิต" คำตอบที่พระองค์สนใจก็คือคำตอบที่บอกให้รู้ว่า "สร้างขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่หรือเสด็จปรินิพพานแล้ว พระพุทธศาสนากาลมहाศักราชเท่าไร จุลศักราชเท่าไร ปีใด เดือนใดวันใดฤกษ์งามอย่างไร ทำอยู่ที่ปีที่เดือนที่วันจึงสัมฤทธิ์"(อ้างใน อรรถจักร์: ๔๘-๔๙)

น่าสังเกตคือ เมื่อพระองค์จะค้นคว้าเรื่องอะไรก็ตาม พระองค์จะเริ่มต้นด้วยคำถามที่ว่า"ผู้ใดสร้างขึ้น,สร้างขึ้นตำบลใด,สร้างขึ้นในกาลครั้งใด,สร้างเพราะเหตุใด" คงไม่ใช่เรื่องบังเอิญที่คำถามดังกล่าวตรงกับคำถาม who,what,when,where,why,how อันเป็นหัวใจของศาสตร์สมัยใหม่ที่มีวิทยาศาสตร์เป็นพื้นฐาน

โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีที่ว่างให้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ปาฏิหาริย์น้อยลง นอกจากเทวดาจะถูกลดความสำคัญ(ยกเว้นพระสยามเทวาธิราชซึ่งพระองค์เป็นผู้ริเริ่ม) ความลึกลับศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์ก็ถูกขจัดไปมาก พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่อนุญาตให้พลกนิกรดูพระพักตร์ของพระองค์ได้ โดยไม่ต้องก้มหน้า อีกทั้งยังสามารถเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน แทนที่จะส่งเสริมคติเทวราช พระองค์กลับชี้ว่า "พระมหากษัตริย์ก็ทรงเป็นมนุษย์"(อรรถจักร์: ๓๗)

ในทำนองเดียวกัน การออกกฎหมายซึ่งแต่เดิมอ้างอิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือนับบาปบุญคุณโทษตลอดจนรศวรรค์(เช่นกฎหมายฝิ่นในสมัยรัชกาลที่ ๒ ที่อ้างมาแล้ว) ในรัชกาลที่ ๔ นี้เองกฎหมายเริ่มมีลักษณะที่เรียกว่า "ปฏิฐานนิยม"(Positivist Law)อย่างเด่นชัด กล่าวคือกฎหมายในสมัยนี้จะอ้างอิงเหตุผลเช่นประโยชน์หรือความจำเป็นต่อบ้านเมือง การอ้างอิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์แม้จะยังไม่หมดไปทีเดียว แต่ก็ลดลงไปมาก ทั้งนี้เพราะทรงถือว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์มิใช่ที่มาของกฎหมาย หากแต่พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครอง(หรือองค์อธิปัตย์ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจอธิปไตย)ต่างหากเป็นที่มาของกฎหมาย (สมเกียรติ: ๙๖-๙๗) กล่าวอีกนัยหนึ่งกฎหมายมีลักษณะแบบโลกย์ ๆ มากขึ้น

โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์หรือการเน้นความจริงเชิงประจักษ์นี้เองเป็นเหตุให้ทรงปฏิเสธความเชื่อเรื่องพุทธภูมิหรือความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ที่ส่งสมบุญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต คติดังกล่าวขัดแย้งกับโลกทัศน์วิทยาศาสตร์หลายประการ

ประการที่ ๑ แหล่งที่มาแห่งอำนาจของกษัตริย์ตามคติโพธิสัตว์คือบุญญาธิการที่สั่งสมในชาติก่อนๆ อันทำให้ได้มาเป็นกษัตริย์ในชาตินี้ แต่พระองค์ทรงเห็นว่าการสืบสายโลหิตจากกษัตริย์ต่างหากเป็นแหล่งที่มาแห่งอำนาจที่สำคัญกว่าบุญญาธิการ สาเหตุส่วนหนึ่งก็เพราะบุญญาธิการที่สั่งสมจาก

ชาติที่แล้วเป็นสิ่งที่ยากแก่การพิสูจน์ได้ ขณะที่การสืบสายโลหิตจากกษัตริย์เป็นความจริงเชิงประจักษ์ (อรรถจักร์: ๓๖-๓๘)

ประการที่ ๒ หน้าที่ของกษัตริย์ตามคติโพธิสัตว์จะเน้นการสร้างประโยชน์ภายภาคหน้าหรือที่เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ เช่น การสั่งสมบุญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต หรือการสอนประชาชนให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมและเป็นปัจจัยไปสู่พระนิพพาน^{*} แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าภารกิจทางโลกหรือการทำให้เกิดประโยชน์ปัจจุบันอันประจักษ์ได้ต่างหากคือหน้าที่ของกษัตริย์ ดังนั้นแทนที่จะเสด็จทรงบาตรหรือประเคนภัตตาหารถวายพระทุกวันดังรัชกาลก่อน (อันเป็นส่วนหนึ่งของการสั่งสมบุญบารมี) ทรงโปรดให้เจ้านายทำแทน เพื่อพระองค์จะได้มีเวลาสำหรับการเสด็จออกรับฎีกาของราษฎรหรือเสด็จประพาสพระนครให้ราษฎรได้เข้าเฝ้า (กรมพระยาดำรงฯ ๒๕๑๗: ๑๔๗)

สิ่งที่ตามมาจากโลกทัศน์ดังกล่าวก็คือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรืออิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ก็ถูกลดทอนลงไปจากพุทธศาสนาในสมัยของพระองค์ด้วย โดยเฉพาะในคำสอนของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือปฐมสมโพธิ หรือพุทธประวัติของสมเด็จพระสังฆราช (สา) ซึ่งเป็นศิษย์รุ่นแรกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งเป็นวชิรญาณภิกขุ ในพุทธประวัติเล่มนี้ ไม่มีเรื่องเทวดาตีตผิน ๓ สายเพื่อเตือนให้ทรงละทุกกริยา ไม่มีพญามารมาทูลให้ทรงปลงอายุสังขาร ทั้งยังตัดเรื่องท้าวสหมันบตีพรมมาทูลให้ทรงแสดงธรรมแก่สัตว์โลกหลังตรัสรู้ใหม่ ๆ (แม้ความตอนนี้จะมิอยู่ในพระไตรปิฎกก็ตาม) นอกจากนั้นยังไม่มีเรื่องอุกนิหารหลังจากปัญจวัคคีย์บรรลุลหรรณม อีกทั้งการบรรยายปรากฏการณ์สะเทือนเลื่อนลั่นของธรรมชาติภายหลังจากที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ก็เป็นไปอย่างเรียบ ๆ และย่อเยื้อง ความแตกต่างดังกล่าวจะเห็นได้ชัดเมื่อเทียบกับงานก่อนหน้านั้น เช่น พระปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส^{*}

^{*} พระราชปรรายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสะท้อนให้เห็นหน้าที่ของกษัตริย์ตามคติโพธิสัตว์ได้อย่างชัดเจนกล่าวคือในด้านหนึ่งก็บำเพ็ญประโยชน์ตนคือ"บำเพ็ญพระบารมีธรรมเพื่อจะได้ตรัสแก่พระบรมภิกษุสงฆ์" อีกด้านหนึ่งก็บำเพ็ญประโยชน์ท่านคือ"ทำนุบำรุงสัตว์โลกทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในศีลสุจริต"(กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕: ๒๔๓)ยิ่งกว่านั้นก็คือให้ประชาชนทั้งปวงได้เข้าถึง"สรวรรคสมบัตินิพพานสมบัติเป็นประโยชน์แก่ตน"(กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕: ๓๖๐) อันที่จริงเพียงพระเจ้าแผ่นดินประพาศธรรมก็เป็นการช่วยให้ประชาชนเกิดความสุขสงบเย็นแล้ว เพราะช่วยให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาลแผ่นดินไม่เกิดอาเพศ ดังกล่าวในไตรภูมิพระร่วงว่า "มิแล้วท้าวพระญาณองค์ใดกระทำความอันมิชอบคลองธรรมได้ เทวดาฟ้าผ่นนั้นก็พิโรธ" (ลิไทย: ๑๑๗)

^{*} อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่าพระปฐมสมโพธิกถา อันเป็นวรรณกรรมสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็มีความแปลกใหม่จากจาริตพุทธประวัติหลายอย่าง อาทิการเน้นเรื่อง"โลกนี้"โดยเริ่มพุทธประวัติด้วยการสืบทอดที่ย้อนไปถึงสมัยต้นราชวงศ์ของพระเจ้าสุทโธทนะ ซึ่งเป็นการย้อนเชิงประวัติศาสตร์ แทนที่จะอ้างถึงอดีตชาติครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ในภพภูมิหรือชาติต่าง ๆ อีกทั้งยังลำดับเวลาตามที่เป็นจริงในโลกนี้ เช่น ระบุปีพระราชเมื่อเกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ แทนที่จะอ้าง

เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ที่ถูกลดความศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธเจ้าก็ถูกโน้มน้าวให้เข้ามาใกล้ชิดกับมนุษย์มากขึ้น ดังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์ว่า

อันว่าพระพุทธเจ้านั้น แต่ก่อนท่านเป็นสัตว์เหมือนอย่างเรานี้แล แต่ทว่าท่านหากมีปัญญาพิจารณาว่าสัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้วตาย ถึงซึ่งความเป็นลำบากเป็นอันมาก...เมื่อท่านผู้นั้นมาคิดเห็นแล้ว ท่านก็อุตสาหะแสวงหาอุบายที่จะออกจากทุกข์...ท่านนั้นออกทรงบรรพชาอาเพศเหมือนอย่างภิกษุ ทำความเพียรละเสีย ซึ่งความชั่วทั้งปวง...รู้หนทางคือข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับทุกข์..ไม่มีใครเป็นครูอาจารย์ แล้วก็รู้ดีรู้ผิดรู้ชอบ ท่านนี้แลชื่อว่าพระพุทธเจ้า

(พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ข: ๒-๔)

การมองพระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นมนุษย์นี้จัดว่าเป็นทัศนคติที่ใหม่มากสำหรับยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ยิ่งการเห็นพระองค์เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ ซึ่งสามารถระบุศักราชที่ทรงพระชนม์ชีพหรือปรินิพพานได้แน่ชัด(อย่างที่ได้อ้างพระดำรัสเมื่อไม่กี่ย่อนหน้าข้างต้น)ตลอดจนมีสถานที่เกิดที่ระบุได้แน่นอน(พระจอมเกล้าฯ ๒๕๑๑ ข: ๓) ถือว่าเพิ่งมีขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้เอง ในจาริตของไทยแต่โบราณ (รวมถึงจาริตของเถรวาทในอดีตก็ว่าได้)พระพุทธเจ้าจะมีลักษณะเป็นนามธรรม หรือถูกกล่าวถึงในฐานะสภาวะธรรมมากกว่า (แนวคิดเช่นนี้เห็นได้ชัดจากพุทธพจน์ที่ว่า"ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต")อาจกล่าวได้ว่าพุทธประวัติในแนวนี้เป็นเรื่องของพัฒนาการทางจิต ซึ่งต้องผ่านการสั่งสมบุญมาเป็นเวลานานจนบรรลุซึ่งสังขารธรรม เป็นแต่ที่ท่านเขียนให้เป็น"ภาษาคน" โดยมีคนหรือพระโพธิสัตว์เป็นตัวเดินเรื่อง หรือเป็นบุคคลาธิษฐานแทนสภาวะนามธรรม ที่ต่อสู้กับกิเลสและอวิชชาครั้งแล้วครั้งเล่า จนตรัสรู้ธรรมในที่สุด มีข้อสังเกตว่า จาริตการเขียนพุทธประวัติในอดีต(ยกเว้นสุดต้นตปฎก)จะไม่ค่อยให้ความสำคัญกับประวัติหรือเรื่องราวของพระพุทธโคดมเท่าใด นิธิ เอียวศรีวงศ์ชี้ว่า คัมภีร์ประเภทพุทธประวัติของลังกา ไม่ว่าพุทธวงศ์ มรุตฐฐวิลาสินี ชินาลังการ ชินจริต ให้เนื้อที่สำหรับประวัติของพระศากยमुณีในพระชาติสุดท้ายน้อยมาก เช่นเดียวกับคัมภีร์ของไทยโบราณเช่น มูลศาสนา หรือแม้แต่สังคีตยวงศ์ ซึ่งแต่งสมัยรัชกาลที่ ๑ พุทธประวัติจะเล่าตั้งแต่พระโพธิสัตว์ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธที่บังกร รวมถึงตอนที่จะจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ครั้นมาเสวยพระชาติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ จะกล่าวอย่างย่อ ๆ ไม่มีรายละเอียดเท่าไร นิธิ มองว่า พุทธประวัติในสายตาของคนสมัยก่อน เป็น"ธรรมประวัติ"มากกว่า "ชีวประวัติ" เขาสรุปว่า"ไม่มีชีวประวัติของพระพุทธเจ้าในจาริตทางศาสนาของประชาชนไทย"(นิธิ ๒๕๒๗: ๓๘๕) การเปลี่ยนแนวความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า (ซึ่งส่งผลถึงการเปลี่ยนวิธีการเขียน

เวลาที่เกินจากโลกนี้ไป (เช่นอสงไขย กัปกัลป์) อีกทั้งยังมีการอธิบายปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ในแง่ปริศนาธรรม หรือตีความว่าเป็นบุญนิमित การเน้นเรื่องโลกนี้หรือความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้นนับเป็นลักษณะร่วมที่ปรากฏในวรรณกรรมอื่น ๆ ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งสะท้อนถึงโลกทัศน์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงดังได้กล่าวข้างต้น

พุทธประวัติ) โดยมองเห็นพระองค์มีลักษณะเป็นมนุษย์มากขึ้น(เห็นได้จาก พระปฐมสมโพธิกถา ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส) สะท้อนถึงแนวคิดแบบเหตุผลนิยมที่เริ่มเข้ามา (นิธิ ๒๕๒๗: ๓๙๙)แต่ความเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ของพระพุทธเจ้าจะเห็นได้จากงานนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวอย่างมาข้างต้น

การเน้นความเป็นบุคคลของพระพุทธเจ้าได้ถ่ายทอดสืบมาถึงปฐมสมโพธิเช่นกัน อาทิการเริ่มพุทธประวัติที่การประสูติแต่พระนางมหายาเลย แทนที่จะเริ่มที่สวรรค์ชั้นดุสิตเหมือนพุทธประวัติแต่ก่อน อีกทั้งการบรรยายพุทธจริยาก็สะท้อนความเป็นมนุษย์ของพระองค์ ยิ่งกว่าจะเน้นอภินิหาร

เห็นได้ว่า ลักษณะเหตุผลนิยมของพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๔ อันรวมไปถึงการลดทอนความสำคัญของนรกสวรรค์และอิทธิปาฏิหาริย์ก็ดี การเน้นความสำเร็จทางโลกหรือผลที่ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้ก็ดี แยกไม่ออกจากทัศนะหรือมุมมองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านอื่น ๆ ที่อยู่ นอกเหนือจากด้านพุทธศาสนา (เช่นเรื่องเวลา อาณาเขต ความเป็นกษัตริย์ กฎหมาย) ซึ่งมีแนวคิดทาง ด้านวิทยาศาสตร์เป็นพื้นฐานสำคัญ กล่าวอีกนัยหนึ่ง พุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยมเป็นส่วนหนึ่งของ โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้ว่าโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์จะทำให้พุทธศาสนามีความเป็นเหตุเป็นผลเด่นชัดขึ้น แต่ในเวลา เดียวกันก็ทำให้พุทธศาสนาหันมาเน้นหนักในเรื่องโลกียธรรมมากขึ้น ขณะที่โลกุตตรธรรม(เช่นนิพพาน) ได้รับความสนใจน้อยลง แนวโน้มดังกล่าวเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ ๔ แต่จะเห็นได้อย่างชัดเจนมาก ขึ้นในสมัยหลัง ๆ โดยเฉพาะจากหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สอนและเผยแพร่โดยคณะธรรมยุติกนิกาย ภายใต้การนำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พุทธธรรมของคณะธรรมยุติกนิกาย

คณะธรรมยุติกนิกายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสถาปนาครั้งยังเป็นวชิรญาณภิกขุ เป็นปรากฏการณ์สำคัญของพุทธศาสนาในเมืองไทย ความเปลี่ยนแปลงที่นิกายดังกล่าว นำมาสู่สังคม ไทย มิได้มีเพียงแค่การปรับปรุงข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ตรงตามพระวินัยเท่านั้น หากยังปรับปรุง หลักธรรมคำสอนเพื่อให้ตรงกับพุทธวจนะ(ตามการตีความของพระองค์) ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่า การ สอนพุทธศาสนาที่แล้ว ๆ มา "เยื้องย้ายธรรมไปตามปรารภตามลำพังใจตน ๆ เอาแต่พระนามพระ พุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาเข้าอ้างว่านี่คำพระพุทเจ้า นี่พุทธวจนะ"(พระจอมเกล้า ฯ ๒๕๑๑ ก: ๖๖)

กว่า ๒๐ ปีที่พระองค์ดำรงตำแหน่งประมุขของธรรมยุติกนิกายนั้นนานพอที่จะทำให้แนวความคิด ของพระองค์มีอิทธิพลอย่างมากต่อคณะนี้ และสืบทอดต่อไปอีกนานหลังจากที่พระองค์สวรรคตแล้ว พุทธศาสนาที่พระองค์และคณะธรรมยุตพยายามเผยแพร่มีจุดเน้นหนักที่การใช้ปัญญาและเหตุผล พิจารณาด้วยตนเองแทนที่จะอาศัยศรัทธาหรือเชื่อตาม ๆ กัน

เป็นเพราะเน้นเหตุผลและความจริงที่ประจักษ์ได้ด้วยตนเอง การให้ความสำคัญกับโลกนี้จึงเป็นลักษณะเด่นของคณะธรรมยุตมาแต่แรก ๆ นรทสวรค์หรือชาติหน้าซึ่งยังพอลงเหลืออยู่บ้างในคำสอนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อตกมาสมัยหลัง ๆ ก็จะมีหายากขึ้นทุกที ตัวอย่างเช่นในงานนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช(สา) ซึ่งเป็นสังฆราชจากคณะธรรมยุตองค์ที่ ๒ ได้เน้นว่าการทำกรรมที่เป็นบาป อกุศล ผลที่ได้รับล้วนประจักษ์ได้ในชาตินี้ทั้งนั้น กล่าวคือ "ไม่เป็นที่รักใคร่ไม่เป็นที่ปรารถนา" หรือ "ทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับความเดือดร้อน" ส่วนกุศลก็ให้ผลตรงกันข้าม" (อ้างใน ศรีสุพร: ๓๓)

จริงอยู่ แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นผู้นำรุ่นหลังลงมาอีกของคณะธรรมยุต บางครั้งจะอธิบายผลของกรรมแบบประเพณี โดยชี้ถึงผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า แต่ในที่สุดก็จะออกปากว่า"โทษไม่เห็นต่อตานั้นจงยกไว้ก่อนเพราะไม่มีพยานลงเป็นแน่"ถ้าหากพูดไปก็จะ"เป็นอันกะเกณฑ์ให้เชื่อไป" ดังนั้นจุดเน้นยังคงอยู่ที่ผลที่ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้ โดยเฉพาะผลที่เป็นสุขทุกชีวิตที่เห็นได้ทั่วไป "ใครมีใจเหี้ยมหาญ ุร้ายประพฤติตนเป็นคนเก่ง ให้ประหัดประหารแทงฟันทุบตีผู้อื่นให้เจ็บปวดบอบช้ำอยู่เนือง ๆ ก็มักจะต้องถูกประหัดประหารแต่คนที่มิเวรกับตนเหมือนอย่างนั้นบ้าง" ใครที่อ้อโกง ทรัพย์ที่ได้มาก็จะหมดไปโดย

^๖ อย่างไรก็ตาม ใช้นำธรรมยุตรุ่นแรกจะมีทัศนะไปในทางเดียวกันเสียทั้งหมดก็หาไม่ อย่างน้อยก็มีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) แห่งวัดโสมนัสวิหาร ซึ่งแม้จะเป็นศิษย์รุ่นแรกของวชิรญาณภิกขุ แต่ก็มีความเห็นหลายเรื่องต่างออกไป ดังเห็นได้ว่างานเขียนและคำเทศนาของท่านไม่เพียงกล่าวถึงชาติหน้าอย่างชัดเจนเท่านั้น หากยังให้ความสำคัญกับพระนิพพานในฐานะที่เป็นอุดมคติของชีวิต ยิ่งกว่านั้นท่านยังเห็นว่านิพพานมิใช่สิ่งไกลเกินหวั้ง แม้ชาตินี้ยังไม่บรรลุก็สามารถเข้าถึงได้ในชาตินี้ ดังท่านได้นิพนธ์ว่า"กวีปัสสนาปัญญาที่ว่ามานี้เป็นยอดในพระศาสนา เป็นทางพระนิพพานโดยแท้ อุตสาหะเจริญเกิด ถึงจะไม่ถึงพระนิพพาน ก็คงเป็นที่พึงเมื่อตัวจะตายเป็นแน่ ครั้นตายแล้วก็จะเป็นนิสสัยติดตัวไป ให้ได้พระนิพพานข้างหน้าโดยแท้" (สมเด็จพระวันรัต: ๘๗) ด้วยเหตุนี้เองท่านจึงให้ความสำคัญกับวิปัสสนากรรมฐานอย่างมาก ดั่งนิยมออกรุกขมูลเป็นอาจิน ขณะเดียวกัน ท่านก็ส่งเสริมปริยัติศึกษาแบบใหม่อย่างจริงจังตามแนวทางของวชิรญาณภิกขุด้วย ทั้งยังได้เขียนหนังสือธรรมะด้วยภาษาธรรมดา คนทั่วไปเข้าใจง่าย และมีอิทธิพลต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในวัยเยาว์ด้วย โดยได้พูดถึงสมเด็จพระท่านนี้ว่า "ชอบเปลี่ยนแปลง มีอัธยาศัยเป็นธรรมยุตแท้"(กรมพระยาวชิรญาณ ๙ ๒๕๑๔ ข: ๓๔-๓๕) เมื่อสิ้นสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดโสมนัสวิหารของสมเด็จพระวันรัต(ทับ) ได้เจริญอย่างมากจนมีอิทธิพลล้าหน้าวัดบวรนิเวศวิหาร จนกล่าวกันว่าคณะธรรมยุตมี ๒ เจ้าสำนัก (กรมพระยาวชิรญาณ ๙ ๒๕๑๔ ข: ๕๐) ต่อเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้มาเป็นประมุขวัดบวรนิเวศ ท่านได้สร้างความก้าวหน้าแก่วัดบวรนิเวศจนกลับมาเป็นศูนย์กลางของธรรมยุติกนิกาย และทำให้แนวคิดแบบเหตุผลนิยมที่เน้นโลกนี้และการให้ความสำคัญต่อเฉพาะปริยัติศึกษา ได้แผ่ขยายกลายเป็นกระแสหลักในหมู่ธรรมยุต ส่วนอิทธิพลของสมเด็จพระวันรัต(ทับ) ได้เลื่อนหายไป คงมีอิทธิพลต่อเฉพาะ"ชายขอบ"ของคณะธรรมยุตเท่านั้น โดยเฉพาะผู้ที่สนใจในวิปัสสนากรรมฐาน

เร็ว ส่วนคนที่ลึกลับเป็นชู้กับผู้อื่น ก็จะมีศัตรูคอยล้างผลาญให้ถึงแก่ความฉิบหาย (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔ ก: ๓๒๒)

ควรกล่าวด้วยว่าการพูดถึงชาตินี้ชาตินั้นนั้นมักปรากฏในพระธรรมเทศนายุคแรก ๆ ของท่าน (กลางสมัยรัชกาลที่ ๕) แต่พอถึงยุคหลัง ๆ (ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อดันรัชกาลที่ ๖) จะไม่ค่อยเอ่ยถึงเรื่องนี้เท่าใดนัก ยกเว้นเวลาทรงแปลหรืออ้างอิงพุทธพจน์ หาไม่ก็พูดกว้าง ๆ เช่น "มีสุคติเป็นที่ถึงในเบื้องหน้า" แทนที่จะระบุอย่างชัดเจนว่า "เกิดในสุคติภพโลกสวรรค์" ดังในงานเขียนยุคแรก (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔ ก: ๔๓๔, ๓๔๔)

ไม่ต้องสงสัยเลยว่า ความคิดทางวิทยาศาสตร์มีส่วนอย่างมากในการทำให้พระองค์ยากที่จะยอมรับเรื่องนรกสวรรค์ กระนั้นพระองค์ก็ไม่อาจปฏิเสธเรื่องดังกล่าวได้อย่างเต็มปากเต็มคำ สาเหตุก็เพราะมีพุทธพจน์รับรองเอาไว้ ความรู้สึกอีกข้อหนึ่งคือเห็นได้ชัดเจนเมื่อตรัสถึงนรกที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า "ส่วนเราย่อมติราดาพระศาสนาของเราสูงโดยธรรมดา มาพบเรื่องเช่นนี้เข้าในปกรณ์ของเรา ย่อมตะขิดตะขวง จะรับรองก็อาย จะปฏิเสธก็ไม่ถนัดปาก" (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๓๔ ก: ๘๓)

สำหรับนิพพานหรือหลักธรรมชั้นโลกุตตระนั้น เมื่อตกมาถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ได้มีความสำคัญในฐานะที่เป็นจุดหมายของชีวิตอีกต่อไป ดังเห็นได้วานิพพานไม่ค่อยปรากฏในพระธรรมเทศนาของพระองค์ ยกเว้นที่เป็นการขยายความพระสูตร หรือเวลาที่มีการอ้างอิงพุทธพจน์ จริงอยู่แม้จะมีข้อเขียนของท่านหลายชิ้นที่พูดถึงนิพพาน แต่ก็มักเป็นงานเขียนยุคต้น ๆ ของท่าน (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔ ค: ๑๕๙, ๒๑๕) หาไม่ก็เป็นงานวิชาการ (ไม่ว่าในแง่พุทธศาสตร์หรือภาษาศาสตร์ อาทิ ธรรมวิจารณ์) แต่ไม่สู้จะมีการกล่าวถึงนิพพานหรือโลกุตตรธรรมในฐานะที่เป็นจุดหมายของชีวิตที่พึงเข้าถึง กล่าวอีกนัยหนึ่งนิพพานหรือโลกุตตรธรรมถูกทำให้เป็นเรื่องวิชาการล้วน ๆ ที่ไม่สัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทั่วไป คงด้วยเหตุผลเดียวกันนี้ วิปัสสนากรรมฐานในงานเขียนของพระองค์ (เช่น วิปัสสนากัมมัฏฐาน) จึงเป็นเรื่องปริยัติล้วน ๆ แต่ไม่มีการโยงให้เข้ากับชีวิตจริง การลดความสำคัญของนิพพานยังเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงปรับเปลี่ยนวิธีบรรพชาของคณะธรรมยุต โดยในคำขอผ้ากาสายะ ทรงโปรดให้ตัดข้อความบาลีที่แปลว่า "เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน เป็นที่ออกไปจากทุกข์ทั้งปวง" ด้วยเหตุผลว่า "ไม่ตรงต่อความจริงใจของผู้กล่าวมากกว่า" (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔ ง: ๑๘๘) กลายเป็นว่าการบวชไม่ใช่เป็นเรื่องของการทำพระนิพพานให้แจ้งอีกต่อไป

ส่วนพระพุทธเจ้านั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทำให้ทรงเป็นมนุษย์มากขึ้นสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังได้ทรงแต่งพุทธประวัติให้มีมิติทางประวัติศาสตร์มากขึ้น เพื่อให้พระองค์พ้นจากความเป็นบุคคลในตำนานที่เต็มไปด้วยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ถึงแม้ว่าอภินิหารของพระองค์ยังคงมีอยู่ในหนังสือเล่มนี้หลายตอนแต่ก็ทรงออกตัวชัดเจนว่า เป็นมิติของพระคันถรจนาคารย เป็นนัยให้เข้าใจว่าทรงประสงค์จะแยกพระองค์เองออกจากความเห็นดังกล่าว (เช่น กรณีเหล่าเทวดามาอาราธนาพระองค์ครั้งอยู่สวรรค์ชั้นดุสิตให้เสด็จสู่โลกมนุษย์เพื่อนำหมู่

สัตว์ข้ามโสมสงสาร) บางตอนก็ทรงวิจารณ์ชัดเจนว่าเป็นการขยายเรื่องให้เกินจริง (เช่น การพรรณนาว่า เจ้าชายสิทธัตถะไม่เคยพบคนแก่ คนเจ็บ คนตายเลยจนกระทั่งอายุ ๒๙ ปี)

นอกจากนั้นยังทรงโปรดให้เปลี่ยนคำแปลบท"สมมาสมพุทโธ" จากเดิมที่เคยแปลกันว่า"เป็นผู้วิเศษ มีความรู้อย่างสูงสุด ไม่ได้เรียนมาจากผู้อื่น "เป็น" รัฐธรรมที่ยังไม่เคยได้เรียนจากผู้อื่นตามลำพังโดยถูกทาง"(กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔ ค: ๒)

ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้เองที่พุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยม(ภายใต้โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์)ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ ได้แพร่ขยายไปอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน ปรากฏการณ์อย่างหนึ่งในยุคนี้ก็คือการสอนธรรมด้วยชาดกเริ่มลดลง แม้แต่นิทานจากอรรถกถาธรรมบท ซึ่งเป็นคัมภีร์ซึ่งชาวพุทธรู้จักกันดีก็ไม่ค่อยมีพระนำมาเทศนาดังแต่ก่อน คงมีแต่การนำคาถาธรรมบทมาเป็นบทตั้งสำหรับการเทศน์ (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔: ก) ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะนิทานหรือเรื่องเล่าประกอบคาถาธรรมบทนั้นมีเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์และการข้ามภพข้ามชาติอยู่มาก

อิทธิพลของเหตุผลนิยมที่ทำให้พุทธศาสนาถูกลดทอนจนเหลือแค่โลกียธรรมหรือนั่นแต่ประโยชน์ ปัจจุบันเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นในงานเขียนของพระองค์ ทั้งยังปรากฏในหลักสูตรและตำราเรียนของพระองค์ ตัวอย่างที่เด่นชัดคือ นวโกวาทโดยเฉพาะหมวด"คิปปิปฏิบัติ" หรือธรรมสำหรับคฤหัสถ์ ในหนังสือเล่มนี้ ธรรมว่าด้วยปรมัตถะหรือประโยชน์ขั้นสูงสุดถูกตัดทิ้งไป คงเหลือแต่ประโยชน์อีก ๒ ประเภทคือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ(ประโยชน์ในปัจจุบัน)และสัมปรายิกัตถะ(ประโยชน์ภายหน้า)" แม้ในหมวด"ธรรมวิภาค"จะมีเรื่องกรรมฐานและสมาธิภาวนา แต่ก็มุ่งเน้นสำหรับพระสงฆ์มากกว่า

นวโกวาทนั้นเป็นหนังสือพื้นฐานสำหรับภิกษุสามเณรบวชใหม่ องค์ผู้นิพนธ์จึงไม่เห็นว่าจะจำเป็นต้องรู้เรื่องที่ลึกซึ้งเกินกว่าประโยชน์ปัจจุบัน คงเพราะเหตุนี้ด้วยกระมัง หลักธรรมสำคัญเช่น ไตรลักษณ์ หรืออริยสัจ ๔ จึงไม่สู้ได้รับการกล่าวถึงในแบบเรียนศีลธรรมที่พระองค์ทรงแต่งขึ้นสำหรับใช้สอนในโรงเรียนต่าง ๆ ยิ่งปฏิเสธสมุปบาท และอิทัปปัจจยตาด้วยแล้ว ไม่ต้องพูดถึงเลย คงมีแต่เบญจศีลเบญจธรรมเท่านั้นที่ได้รับการเน้นย้ำมากกว่า ดังเห็นได้จากหลักสูตรสำหรับโรงเรียนวัดบวรนิเวศ ซึ่งเป็นแม่แบบของโรงเรียนต่าง ๆ ในเครือของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในหมวดศาสนา มีการสอนเพียงแค่"ความประพฤติเพียงคิปปิปฏิบัติ" และ"ธรรมจริยาเพียงเบญจศีล"(กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔ ฉ: ๑๖๕)

แม้ว่าการศึกษาสำหรับพระสงฆ์จะมีเรื่องกรรมฐาน แต่ก็เป็นการศึกษาในระดับปริยัติล้วน ๆ การศึกษาที่เป็นการปฏิบัติไม่ว่าสมถะกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐาน ถูกตัดทิ้งออกไปจากหลักสูตร ทั้งนี้

" เป็นความจริงที่ว่าในพระสูตรทั่วไปมักกล่าวเฉพาะทิฏฐธัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะ แต่ท่านก็ให้สัมปรายิกัตถะมีความหมายครอบคลุมถึงปรมัตถะด้วย หาได้ตัดทิ้งไปไม่ โดยที่บางพระสูตรก็กล่าวถึงปรมัตถะแยกต่างหาก (ป.อ. ปยุตโต ๒๕๔๕ ก: ๑๑๐)

ทรงให้เหตุผลว่า"เพราะเป็นวิชาที่ไม่มีหลักที่จะสอบไล่ได้"(อ้างใน ๑๐๐ ปีมหามกุฏราชวิทยาลัย: ๙๖) ใต้เท่านั้นพระองค์ยังไม่ทรงมีนโยบายส่งเสริมพระสงฆ์ให้ใฝ่ในกรรมฐานในฐานะที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงพระมหาวรรย์ หากทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์ใส่ใจในเรื่องปริยัติธรรมและการปกครองอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้โดยทรงใช้ระบบสมณศักดิ์เป็นเครื่องหนุนเสริมด้วย ผลที่ตามมาก็คือสมาธิภาวนาค่อย ๆ ถูกกันออกไปจากวิถีชีวิตของพระสงฆ์อย่างเป็นระบบโดยเฉพาะพระสงฆ์ในเขตเมืองที่ได้รับอิทธิพลของการศึกษาและการปกครองแผนใหม่ที่ทรงริเริ่มขึ้น^๔

ตกมาถึงสมัยนี้การศึกษาทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาสได้ถูกลดทอนลงมาจนเหลือแค่การฝึกฝนพัฒนาในระดับสมถะหรือพุทธิปัญญาเท่านั้น ส่วนการพัฒนาในระดับพฤติกรรมและจิตเจ้านั้นหดหายไป (กล่าวอีกนัยหนึ่ง ไตรสิกขาซึ่งเดิมครอบคลุมศักยภาพทุกด้านของมนุษย์ก็ลดเหลือเพียงแค่จริยปัญญาสิกขา แต่ก็เป็นจริยปัญญาสิกขาเพียงส่วนเดียวคือส่วนที่เป็นปัญญาแบบโลกียะ) ทศนะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของแนวคิดแบบลดส่วนแยกชอย (reductionism) ซึ่งลดทอนศักยภาพของมนุษย์ให้เหลือเพียงระนาบเดียวคือระนาบพุทธิปัญญาหรือการคิดนึกในเชิงเหตุผลเท่านั้น (ไม่มีถ้อยคำใดจะเป็นตัวแทนของแนวคิดนี้ได้ดีเท่ากับคำของเดส์กาตส์ที่ว่า I think therefore I am) ในทำนองเดียวกันเหตุผลที่ว่า สมาธิภาวนาเป็นสิ่งที่ไม่สามารถวัดผลได้นั้น ก็บ่งชี้ถึงแนวคิดที่ลดทอนความจริงเหลือเพียงความจริงเชิงประจักษ์ที่สามารถชั่งตวงวัดหรือกำหนดเป็นปริมาณได้อย่างแน่ชัด

แต่ไม่มีอะไรที่สะท้อนแนวคิดแบบกลไกและลดส่วนแยกชอยได้ชัดเจนเท่ากับแนวคิดของพระองค์เกี่ยวกับกายและจิต โดยทรงเห็นว่า กายได้แก่ "อวัยวะทั้งปวงแห่งเครื่องยन्द์คือสรีระ" ส่วนจิตก็คือ "ก้อนมันที่อยู่ในสมองคือระชะเป็นผู้บังคับการ(ร่างกาย) สายเอ็นที่เนื่องกับมันสมองและกล้ามเนื้อเป็นผู้รับใช้ คือมันสมองเป็นที่เกิดแห่งจิตตูปบาท" ด้วยเหตุนี้เองเราจะมีความสุขได้ก็โดย"หาอุบายฝึกมันสมองของเราให้บังคับการให้ถูกต้อง" (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๕ จ: ๔๒๔, ๔๕๐)ความจริงทั้งหลายทั้ง

^๔ ปรากฏการณ์ดังกล่าวเห็นได้ชัดจากคณะธรรมยุตที่พระองค์ทรงเป็นผู้นำ ในอดีตนับแต่ก่อตั้ง สมาธิภาวนา เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตพระธรรมยุต วชิรญาณภิกขุไม่เพียงแต่เอาใจใส่ในปริยัติธรรมเท่านั้น หากยังเล็งจุดประสงค์ เป็นประจำพร้อมกับศิษย์ โดยที่ศิษย์หลายท่านที่ใฝ่ในกรรมฐานต่อมาได้รับการยกย่องในทางสมณศักดิ์และการปกครอง เช่นสมเด็จพระวันรัต(ทับ) แต่มาถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระที่มีบทบาทสำคัญในคณะธรรมยุตและคณะสงฆ์ ล้วนเป็นพระที่เชี่ยวชาญด้านปริยัติธรรมแทบทั้งสิ้น ในขณะที่พระที่สนใจกรรมฐานมีบทบาทน้อยลง (ยกเว้นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ซึ่งยังคงออกธุดงค์อยู่เป็นประจำ) ผู้นำคณะธรรมยุตรุ่นนี้(รวมทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) นอกจากจะไม่ส่งเสริมสมาธิภาวนาแล้ว ยังมีทัศนคติในทางลบต่อพระปฏิบัติ โดยเฉพาะพระป่าหรือพระธุดงค์ นอกจากจะด้วยสาเหตุว่าพระเหล่านี้ไม่อยู่เป็นที่ เป็นทางตามระเบียบคณะสงฆ์ ทำให้ยากแก่การควบคุมแล้ว อีกเหตุผลหนึ่งก็คือพระเหล่านี้ไม่สนใจเรียนปริยัติธรรม ความรู้สึกในทางลบนี้เห็นอย่างชัดเจนกรณีสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า(อาน) ครั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน สั่งให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองขับไล่พระป่าสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตออกจากพื้นที่ในจังหวัดอุบลราชธานี จนเกือบจะเป็นเรื่องราวใหญ่โตดังจะได้กล่าวต่อไป

ปวงถูกลดทอนมาเหลือแค่ปรากฏการณ์ทางวัตถุที่สัมพันธ์แบบกลไก ศักยภาพของมนุษย์ซึ่งมีอยู่หลายระดับ จึงไม่เพียงแต่จะถูกลดทอนมาเหลือเพียงศักยภาพในการคิดนึกเท่านั้น ในที่สุดแม้กระทั่งการคิดนึกก็ถูกลดสภาพมาเหลือแค่ปฏิกริยาทางวัตถุเท่านั้น

เมื่อมองโลกด้วยทัศนะแบบวิทยาศาสตร์(ซึ่งมองความจริงแบบลดส่วนแยกชอยจนกลายเป็นโลกทัศน์แบบวัตถุนิยม)เช่นนี้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่โลกุตตรธรรมตลอดจนหนทางสู่โลกุตตรธรรมอันได้แก่สมาธิภาวนาจะถูกมองข้ามไป ถึงตอนนี้พุทธธรรมที่สอนกันอย่างเป็น"ทางการ"จึงกลายเป็นโลกียธรรมแทบจะล้วน ๆ

คำถามที่น่าสนใจก็คือว่า พุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยมนี้แพร่หลายไปอย่างกว้างขวางในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้อย่างไร สาเหตุนั้นไม่ได้อยู่ตรงที่พระองค์ทรงเป็นประมุขของคณะสงฆ์ที่รวมศูนย์เป็นหนึ่งเดียวทั้งประเทศ(ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน)เท่านั้น หากยังเป็นเพราะว่า พระองค์เป็นผู้ริเริ่มและดำเนินการจัดการศึกษาให้แก่พระสงฆ์อย่างเป็นแบบแผนเดียวกันทั่วประเทศเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทย (นอกเหนือจากที่เคยทรงเป็นผู้จัดการศึกษาหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรอยู่ระยะหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕) ยิ่งกว่านั้นพระองค์ยังทรงแต่งแบบเรียนด้วยพระองค์เอง ทั้งที่เป็นแบบเรียนธรรมะและแบบเรียนบาลี (จำเพาะตำราอธิบายธรรมวินัยสำหรับหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี โท เอกที่พระองค์ทรงนิพนธ์มีรวม ๒๑ เล่ม ไม่นับพระธรรมเทศนา ๘๐ เรื่อง คำอธิบายพระสูตร ๒๕ เรื่อง และพระโอวาทธรรมคดีอีก ๗๐ เรื่อง) ทั้งหมดนี้เป็นปัจจัยสำคัญให้แนวคิดของพระองค์แพร่ขยายไปอย่างกว้างขวางไกล และมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งในหมู่สงฆ์ไทย แม้กระทั่งทุกวันนี้หลักสูตรและแบบเรียนที่พระองค์ได้ริเริ่มและทรงนิพนธ์ไว้ก็ยังใช้อยู่

ยิ่งไปกว่านั้นพระองค์ยังได้รับการหนุนเสริมจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเชษฐาธิราช อย่างเต็มที่ไม่ว่าในด้านการศึกษาและการปกครองคณะสงฆ์ เพราะทรงเห็นว่าเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับการปฏิรูปการปกครองประเทศที่มุ่งรวมศูนย์ให้เป็นหนึ่งเดียวทั้งประเทศ จะว่าไปแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีทัศนะในเชิงเหตุผลนิยมและมุ่งอรรถประโยชน์ทางโลกเช่นเดียวกันหรืออาจจะยิ่งกว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสียอีก กล่าวคือแม้พระองค์จะทรงเห็นคุณค่าของศาสนาและจริยธรรม แต่ก็ทรงเห็นประโยชน์แค่ระดับศีล (เช่นมีธรรมในใจแล้วจะได้ไม่โกง) และมุ่งประโยชน์ที่ประจักษ์แก่ตาหรือประโยชน์ปัจจุบันเท่านั้น แต่ไม่ทรงเห็นคุณค่าของศาสนาที่ลึกลงไปกว่านั้น ดังนั้นถึงแม้พระองค์จะทรงส่งเสริมการศึกษาฝ่ายปริยัติธรรม แต่ไม่ทรงสนับสนุนการศึกษาฝ่ายปฏิบัติหรือกรรมฐานเท่าใดนัก ช้ำยังมีทัศนคติในทางลบด้วยดังเคยตรัสว่าพระวิปัสสนานั้น "laziest" เมื่อเทียบกับพระคันถธุระและพระที่เอาแต่สวดมนต์(ส.ศิวัรักษ์ ๒๕๓๗: ๒๙๐) นอกจากนั้นทัศนะที่ค่อนข้างไปทางโลกอย่างมาก(โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับกษัตริย์องค์ก่อน ๆ)ยังเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาถึงพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ในที่สุดท้ายของพระชนมชีพว่า "ขอให้จำไว้การศาสนาไม่สำคัญอะไร ศาสนาไหน ๆ ก็เก่าเกินไปทุกอย่างที่จะเอามาลงกับการประจันไม่ได้ เว้นไว้แต่

จะตั้งขึ้นใหม่ให้อัปตุดต แต่เราตั้งศาสนาไม่ได้ เราจึงควรวางแผนทางดำเนินให้ควรแก่สมัยแทนศาสนาที่อัปตุดตจะไปเอาเรื่องที่ ๒๐๐๐ ปีล่วงมาแล้วมาเถียงกัน ปวยการเวลาเปล่า ๆ"(อ้างใน ภัทราพร: ๕๔)

ธรรมแห่งรัฐ

พุทธธรรมที่ส่งเสริมเผยแพร่โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในด้านหนึ่ง ก็เป็นการสืบทอดมาจากผู้นำธรรมยุตรุ่นแรก เริ่มแต่ชริญาณภิกขุ เพียงแต่มีอิทธิพลของโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์และแนวคิดแบบลดส่วนแยกชอยมากขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็มีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ส่งผลให้พุทธศาสนามีพัฒนาการไปอีกขั้นตอนหนึ่ง กล่าวคือมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับ"ชาติ"มากขึ้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก้าวขึ้นมาบิบทบาทสำคัญในวงการคณะสงฆ์(ทั้งในฐานะผู้นำธรรมยุติกนิกายและประมุขคณะสงฆ์)ในช่วงที่รัฐไทยกำลังแปรเปลี่ยนไปเป็นรัฐชาติ การสร้างชาติเป็นภารกิจสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำไปสู่การปฏิรูปในแทบทุกวงการ ไม่ว่าจะเป็นการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินโดยรวมอำนาจสู่ส่วนกลาง การปฏิรูปการศึกษาทั่วราชอาณาจักรไปจนถึงการฝึกคณะสงฆ์ให้รวมศูนย์ที่ส่วนกลาง เพื่อให้เกิด"คณะสงฆ์แห่งชาติ"

ท่ามกลางการก่อตัวของรัฐแบบใหม่นี้เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้บิบทบาทสำคัญในการสร้างความเปลี่ยนแปลงในวงการศาสนาเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทอย่างใหม่นอกจากการเป็นผู้นำในการทำคณะสงฆ์ให้เป็นหนึ่งเดียวกันทั่วประเทศแล้ว หลักธรรมในทางพุทธศาสนายังถูก"นิยาม"ใหม่ มีการอธิบายตีความ เปลี่ยนจุดเน้นหรือเลือกสรรข้อธรรม เพื่อให้ผู้คนเกิดสำนึกและพฤติกรรมที่เกื้อกูลต่อความเป็นชาติ

บทบาทดังกล่าวจะเห็นได้ชัดขึ้นเมื่อเปรียบเทียบการอธิบายธรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับของผู้นำธรรมยุตรุ่นแรกซึ่งอยู่ในยุคที่ยังไม่มีการสร้างชาติขนานใหญ่ ความแตกต่างสำคัญประการหนึ่งก็คือผู้นำธรรมยุตรุ่นแรก จะกระตุ้นให้คนประพฤติธรรมโดยเน้นอานิสงส์ที่ตกแก่บุคคลนั่นเอง ขณะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ความสำคัญกับผลดีที่ตกแก่สังคม ธรรมยุตรุ่นแรกเน้นข้อปฏิบัติส่วนบุคคลที่เป็นหลักสากล ไม่ผูกติดกับสถานะของผู้คน เช่น ทาน ศีล เมตตา แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะเน้นหน้าที่หรือข้อปฏิบัติที่ผูกติดกับสถานะ เช่น หน้าที่ระหว่างบิดามารดาต่อบุตร สามีต่อภรรยา ครูต่อศิษย์ ในแง่หนึ่งก็เป็นการเดินตามสังคาโลวาทสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรสำคัญในฝ่ายเถรวาท แต่ที่ต่างออกไปก็คือผลจากการทำหน้าที่ดังกล่าว มิได้ทรงเน้นที่คู่ความสัมพันธ์เท่านั้น หากยังให้ความสำคัญกับผลที่เกิดกับสังคมส่วนรวมหรือ"ชาติ"ด้วย โดยผ่านบทบาทการเป็น"พลเมือง" เช่น ทรงพูดถึงอานิสงส์จากการที่พ่อแม่เลี้ยงดูลูกให้ดีว่า "ทำนุบำรุงลูกให้เป็นคนสมกำลัง มีร่างกายบริบูรณ์ ล้ำสันแข็งแรง ไม่เป็นคนโรค

และพิการ ที่เป็นผู้ชายจะได้เข้ารับราชการทหารตามคราว แล้วออกเป็นพลเมืองผู้สามารถ ที่เป็นหญิง จะได้เป็นมารดาของบุตรที่แข็งแรงและเป็นชาวเมืองผู้สามารถด้วยกัน"(กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔: ๘๖)

นอกจากการเน้นผลที่บังเกิดแก่ชาติแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่แปลกไปจากสังคาลสูตรและจารีตการ สอนธรรมก่อนหน้านั้นก็คือ หน้าที่ของประชาชนต่อบ้านเมืองในฐานะพลเมือง เช่น การเสียภาษีให้กับ รัฐ ตลอดจน "เคารพนับถือและซื่อสัตย์ในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินของตน นับถือตลอดถึงราชสกุล นับ ถือเชื้อพ้องหมายประกาศ พระราชบัญญัติอันเป็นกฎหมายแผ่นดิน เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้อสั่ง อุดหนุนยุติธรรม ถูกอ้างเป็นพยาน เบิกความตามสัตย์จริง ไม่อำความหรือกล่าวเท็จ นับถือเจ้าหน้าที่ใน ราชการผู้เป็นใหญ่เหนือตนขึ้นไปโดยฐานะอันควร (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๑๔ ก: ๙๗, ๒๕๑๔ ค: ๘๗) กล่าวอีกนัยหนึ่งในขณะที่หลักธรรมดั้งเดิมพูดถึงการทำหน้าที่ต่ออีกฝ่ายหนึ่งที่เป็นคู่ความสัมพันธ์ ระหว่างบุคคลต่อบุคคล คำสอนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทำมากกว่านั้น คือให้ความสำคัญกับการทำหน้าที่ต่อรัฐ (ซึ่งเป็นนามธรรม มองเห็นไม่ได้ แต่ผู้คนถูกทำให้เชื่อ ว่ามี)

การเน้นหน้าที่ต่อบ้านเมืองหรือชาติโดยตรงนี้ เป็นความพยายามของพระองค์ในการสร้างสำนึก แห่งความเป็นพลเมือง ซึ่งเป็นของใหม่สำหรับคนในเวลานั้น การอธิบายพุทธธรรมของสมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นับตั้งแต่เป็นผู้นำในวงการสงฆ์ จะแยกไม่ออกจากการสร้าง สำนึกแห่งความเป็นพลเมืองของชาติ และเพราะเหตุนี้เองพุทธธรรมในสมัยของพระองค์ในด้านหนึ่งจึง แตกต่างจากที่สอนโดยคณะธรรมยุตรุ่นแรก ๆ ฝ่ายหลังนั้นมุ่งสอนให้เป็นคนดี ส่วนสมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสพยายามสร้างพลเมืองดี

สิ่งหนึ่งที่นำกล่าวถึงก็คือ การนำหลักธรรมทางพุทธศาสนา มาเสริมสร้างสถานะของผู้ปกครองอัน ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จริง การนำพุทธศาสนา มาเชิดชูบารมีของผู้ปกครองมีมาช้านานแล้ว แต่ที่น่าสนใจก็คือ แต่ก่อนนั้นจะเน้น บุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ที่สะสมมาในชาติปางก่อนโดยอิงกับคติไตรภูมิ แม้ว่าแนวคิดนี้จะปรากฏให้เห็นในงานเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่ แล้ว พระองค์จะเน้นที่พระปรีชาสามารถในปัจจุบัน อันสามารถประจักษ์ได้ โดยเชื่อมโยงไปถึงพระ จริยาของพระพุทธเจ้าหรือพุทธประเพณี(ไม่ว่าในสมัยพุทธกาลหรือสมัยหลัง ๆ เช่นพระเจ้าอโศก)เช่น พูดถึงความกรุณาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อพสกนิกร โดยเทียบเคียงกับ พระกรุณาคุณของพระพุทธเจ้าแต่ครั้งทรงเป็นพระโพธิสัตว์ จนกระทั่งตรัสรู้และเสด็จดับขันธปรินิพพาน (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๕๓๔: ๖๘)

นอกจากนั้นยังทรงพยายามเชื่อมโยงแบบแผนการปกครองของไทยให้เข้ากับจารีตสมัยพุทธกาล ไม่ว่าจะเป็นคติธรรมราชาหรือธรรมเนียมการปกครองของชมพูทวีปเวลานั้น เพื่อให้เห็นว่าประเพณีการ

ปกครองของไทยนั้นสืบทอดมาจากธรรมเนียมสมัยพุทธกาล หรือพูดอีกนัยหนึ่งธรรมเนียมสมัยพุทธกาลเป็นที่มาหรือต้นแบบของธรรมเนียมการปกครองของไทยในเวลานั้น(สุวรรณฯ: ๔๑) การอาศัยมิติทางประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาเพื่อสร้างความชอบธรรมของผู้ปกครอง แทนที่จะใช้จักรวาลวิทยาตามคติไตรภูมิ (หรือการใช้ความจริงที่ประจักษ์ได้ในโลกนี้ แทนที่จะใช้ความเชื่อเกี่ยวกับโลกอื่น) นับเป็นความแตกต่างอย่างมากระหว่างสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับผู้นำสงฆ์ (รวมทั้งผู้ปกครอง)ยุคก่อน ๆ ขณะเดียวกันนี้ก็เป็นความแตกต่างระหว่างพระองค์กับผู้นำยุคหลัง ๆ ในเรื่องของการใช้พุทธศาสนาสำหรับการเสริมสร้างสถานะของผู้ปกครองและระบอบปกครอง

พุทธธรรมภายใต้อิทธิพลลัทธิชาตินิยม^๔

ในการทำให้คนไทยมีสำนึกในความเป็นพลเมืองแห่งชาติ สิ่งหนึ่งที่จะต้องทำคือสร้างความรู้สึกร่วมกันต่อชาติ อารมณ์ความรู้สึกดังกล่าวเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีในหมู่คนไทยมาก่อน ที่เป็นเช่นนั้นไม่ใช่อะไรอื่นหากเป็นเพราะว่า"ชาติ"เป็นหน่วยการเมืองแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดในเมืองไทย ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงพยายามเทศนาให้คนไทยรักชาติ ในงานเทศนาหลายชิ้นจะมีข้อความทำนองนี้อยู่มาก เช่น "ท่านทั้งหลายควรถือชาติเป็นสำคัญ.... ควรช่วยกันอุดหนุนชาติของตนไว้เพื่อความเป็นไทยสมชื่อ ไม่ควรรักชีวิตของตนยิ่งกว่ารักชาติ"(กรมพระยาวชิรญาณ ๒๔๖๔ : ๔๕)

แต่บุคคลร่วมสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทำงานด้านนี้มากกว่าใคร ๆ เห็นจะได้แก่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักดีว่าชาติเป็นสิ่งที่ใหม่สำหรับคนไทย วิธีเดียวที่จะทำให้ชาติเป็นที่รักที่หวงแหนของคนไทยได้ก็คือเมื่อเมื่อเชื่อมโยงชาติเข้ากับของเดิมที่คนไทยผูกพันมาช้านานแล้ว นั่นคือพุทธศาสนา งานนิพนธ์ของพระองค์เป็นอันมาก เน้นให้เห็นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างพุทธศาสนากับชาติ(และความเป็นคนไทย)

พระพุทธรูปเป็นศาสนาสำหรับชาติเรา เราจำเป็นต้องถือด้วยความกตัญญูต่อบิดามารดาและโคตรวงศ์ของเรา.....เมื่อข้าพเจ้ารู้สึกได้แน่นอน จึงได้กล้าลุกขึ้นยืนแสดงเทศนาทางพุทธศาสนาแก่ท่านทั้งหลาย โดยหวังแน่ว่าบรรดาท่านทั้งปวงซึ่งเป็นคนไทย เมื่อรู้สึกแน่นอนแล้วว่า ศาสนาในสมัยนี้เป็นของที่แยกจากชาติไม่ได้....เพราะเหตุฉะนั้น เป็นความจำเป็นที่เราทั้งหลายผู้เป็นไทยจะต้องมั่นอยู่ในพระพุทธรูปซึ่งเป็นศาสนาสำหรับชาติเรา

(พระมงกุฎเกล้าฯ: ๕๗-๕๘)

^๔ ลัทธิชาตินิยมในที่นี้หมายถึงอุดมการณ์ที่ถือว่าชาติเป็นสิ่งสูงสุดที่ประชาชนต้องจงรักภักดี ทั้งนี้รวมไปถึงจิตสำนึกที่ถูกสร้างขึ้นในหมู่ประชาชนซึ่งอยู่ในหน่วยการเมืองที่เรียกว่าชาตินี้จนเกิดความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน โดยมีภาษาและวัฒนธรรมเดียวกัน อุดมการณ์ดังกล่าวยังทำให้ชาติกลายเป็นแหล่งที่มาแห่งอัตลักษณ์ของผู้คน หรือทำให้สำนึกในความเป็นตัวตนนั้นผูกติดกับชาติ แทนที่จะผูกติดกับท้องถิ่นดังแต่ก่อน การที่คนเชียงใหม่และคนยะลาสำนึกว่าตนเป็นคนไทย และต่างรู้สึกว่าเป็น"พวก"เดียวกัน ถือได้ว่าเป็นอิทธิพลจากลัทธิชาตินิยมในความหมายนี้

พร้อม ๆ กันนั้นก็ทรงชี้ว่าการรักษาและการปกป้องชาติเป็นการประพฤติดุริยธรรมอย่างหนึ่ง ในการนี้พระองค์บางครั้งถึงกับตีความหลักธรรมใหม่เพื่อสนองความรักชาติ ดังความตอนหนึ่งในเทศนาเสื่อป่าว่า

การรบเพื่อป้องกันชาติบ้านเมืองไม่เป็นข้อที่พระพุทธองค์ทรงห้ามปรามเลย ถ้าทรงห้ามปรามหรือไม่ทรงเห็นชอบด้วยแล้ว ที่ไหนเลยจะทรงบังคับให้ทหารซึ่งหนีจากกองทัพพระเจ้าพิมพิสารเข้าไปอุปสมบทนั้น สึกออกไปเข้ารับราชการณกองทัพตามเดิม

(พระมงกุฎเกล้าฯ: ๑๐๑)

และอีกตอนหนึ่งว่า

ข้อนี้แม้พระ(พุทธ)องค์ก็ได้ทรงอนุญาตแล้ว ว่าการที่รบเพียงต่อสู้ศัตรูที่มาย่ำยีขิงแดน มาย่ำยีพระพุทธศาสนา มุ่งร้ายต่อความเป็นใหญ่ของชาติ เป็นหน้าที่สมควรแก่ลูกผู้ชายที่จะต้องสู้จนสุดกำลังความสามารถ

(พระมงกุฎเกล้าฯ: ๑๒๐)

ดูเถิน ๆ พระองค์เห็นชาติกับพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่จากพระราชนิพนธ์ข้างต้นบ่งชี้ว่า แท้ที่จริง พุทธศาสนามีความสำคัญรองลงมาจากชาติ เพราะเห็นได้ว่าการทางพุทธศาสนาถูกต้องความให้รับใช้ชาติ ศีลข้อที่ ๑ ถูกพระองค์อธิบายความเสียใหม่ว่า "แท้จริงความประสงค์ที่พระพุทธองค์ทรงห้ามการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตนั้น คือทรงหวังตัดความเบียดเบียนซึ่งกันและกัน โดยใช้กำลังหรือเครื่องประหารฆ่าผู้ซึ่งขัดใจ แต่จะได้ทรงมุ่งให้กินความไปถึงการต่อสู้ป้องกันตัวหรือป้องกันชาติบ้านเมืองก็หาไม่ได้"(พระมงกุฎเกล้าฯ: ๑๐๑)

ทัศนะดังกล่าวได้รับการตอบสนองเป็นอย่างดีจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงเทศนาสนับสนุนรัฐบาลที่ประกาศสงครามกับเยอรมนี โดยตรัสว่าเป็นการ"อุปถัมภ์ธรรมในระวางมิตร"สอดคล้องกับพุทธภาษิตที่ว่า"เมื่อระลึกถึงธรรม ถึงคราวเข้า ทรัพย์ อวยวะ แม้ชีวิตก็ควรสละเสียทั้งนั้น" (กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๔๙๗: ๑๐๔) นับว่าสวนทางกับคำเทศนาของพระองค์เองเมื่อ ๓ ปีก่อนหน้านั้นที่ทรงสนับสนุนการวางตัวเป็นกลางของไทยว่า "เมื่อมิตรต่อมิตรวิวาทแตกกัน ชักโยงให้กลับดีกัน เมื่อไม่อาจทำอย่างนั้น ตั้งตนเป็นกลาง ไม่เข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง อย่างนี้ก็จัดว่าเป็นธรรมในมิตรในภาษิตของพระสุวรรณสาม"(กรมพระยาวชิรญาณฯ ๒๔๙๗: ๕๔)

ในสมัยนี้เองชาติได้เริ่มกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ทุกสิ่งทุกอย่างและทุกชีวิตจักต้องรองรับและพร้อมเสียสละเพื่อความคงอยู่ของชาติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปลุกฝังความเชื่อดังกล่าวไว้ในเทศนาต่าง ๆ ดังมีความตอนหนึ่งว่า "ความรักชาติเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยความเสียสละ คือยอม

สละทรัพย์ของที่รัก ร่างกายและชีวิตเป็นที่สุด เพื่อรักษาสัจซึ่งเห็นว่าประเสริฐยิ่งกว่าของอื่นทั้งสิ้น" (อ้างใน สุภาพรรณ: ๑๔๘)

ภายใต้ความเชื่อดังกล่าว พุทธศาสนาจึงถูกนำมาปรับใช้ลัทธิชาตินิยมอย่างเต็มที่ สิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นติดตามมาก็คือ พระสงฆ์ที่แสดงธรรมตามหลักการของพุทธศาสนาแท้ ๆ หากแต่ไม่ได้สนองลัทธิชาตินิยม ก็มีอันเป็นไป ตัวอย่างชัดเจนคือพระเทพโมลี(สิริจนโท) ซึ่งได้แสดงธรรมเทศนาว่า วิชาทหารเป็น"วิชาชั่ว เปนสพานแห่งความเสื่อมทราม ความฉิบหายโดยแท้" (พระเทพโมลี: ๑๘๐)โดยท่านยกความหมายของสงครามโลกครั้งที่ ๑ มาเป็นตัวอย่าง พร้อมกับตำหนิสงครามทั้ง ๒ ฝ่าย ผลก็คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงส่งทหารไปรบร่วมกับฝ่ายสัมพันธมิตร ทรงไม่พอพระทัยในเจ้าคุณท่านนั้นเป็นอย่างมาก ถึงกับให้ถอดสมณศักดิ์และนำไป"กักบริเวณ"ที่วัดบวรนิเวศวิหาร หากแต่ภายหลังพระองค์ก็ต้องเปลี่ยนพระทัย และให้เลื่อนสมณศักดิ์ของท่านเจ้าคุณรูปนั้นให้เป็นที่พระธรรมธีรราชมหารุณี สาเหตุที่ไม่ทรงพอพระทัยเนื่องมาจากธรรมเทศนานั้น"ขัดข้องต่อรัฐประศาสนบายของประเทศเป็นเหตุไม่ต้องกับพระราชนิยม" (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์: ๓๓) แต่อีกสาเหตุหนึ่งที่ปฏิเสธได้ยากก็คือ เนื้อหาในบทเทศน์ดังกล่าวสวนทางกับพระบรมราชาบายของพระองค์ที่จะให้พุทธศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญในการปกป้องและเสริมสร้างเกียรติภูมิแก่ประเทศชาติ

พุทธศาสนานั้นมีจุดหมายให้บุคคลได้เข้าถึงอิสรภาพภายใน เป็นอิสระจากความทุกข์ทั้งมวล แต่เมื่อตกมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ คุณค่าของพุทธศาสนาในฐานะหลักธรรมเพื่ออิสรภาพแห่งชีวิตด้านในถูกลดความสำคัญลงอย่างมาก จนกระทั่งมิติทางด้านจิตวิญญาณหรือโลกุตตรธรรมถูกละเลยไป^{๙๙} หัวใจของพุทธศาสนาถูกลดทอนจำกัดอยู่เพียงเรื่องของความดีความชั่ว (แทนที่จะเหนือความดีความชั่ว หรือยังจิตให้บรรลุถึงอิสรภาพ) ดัง *เทศนาเสือป่า* ตอนหนึ่งความว่า

ถ้าใครทำดีก็คงได้ดี ใครทำชั่วก็คงได้ชั่ว จะมัวหลงหวังได้รับผลจากผู้อื่นไม่ได้เป็นอันขาด
ถ้าคนเราเข้าใจข้อนี้เสียให้ชัดเจนแล้ว ก็เชื่อว่าเข้าใจหัวใจของพระพุทธศาสนาแล้ว ส่วนข้อ
ความอื่น ๆ ย่อมเป็นกิ่งก้านสาขาแห่งใจความอันนี้ทั้งสิ้น

(พระมงกุฎเกล้าฯ: ๘๕)

คุณค่าของพุทธศาสนาที่ได้รับความสนใจมากที่สุด ก็คือคุณค่าต่อสังคม แต่คุณค่าส่วนนี้ถูกดึงไปสนองประโยชน์ของรัฐยิ่งกว่าอะไรอื่น^{๑๐} การตีความพุทธศาสนาในแนวทางนี้ได้รับการสืบทอดต่อไปอีก

^{๙๙} ตกถึงรัชกาลนี้ "นิรพาน"ตามที่พระองค์เข้าใจก็คือ"ความสงบ ความสุญ ความไม่มีอะไร" ด้วยความเข้าใจเช่นนี้ พระองค์จึงตั้งคำถามขึ้นมาว่า"ศาสนาของเราจะถือแคบอย่างนั้นหรือ? พระพุทธวัจนะมีแต่ว่าให้เรามุ่งหมายนิรพานเช่นนั้นหรือ?" คำตอบที่พระองค์มีกับคำถามนี้ก็คือ"ใจความของศาสนาคำสั่งสอนสำคัญของพระพุทธเจ้าซึ่งเราทั้งหลายควรจะจำใส่ใจไว้ก็คือ"ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว" (พระมงกุฎเกล้าฯ: ๕๘-๖๑)

นานหลังจากสิ้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กลไกสำคัญในการแพร่แนวคิดดังกล่าวก็คือระบบการศึกษาซึ่งแพร่หลายไปอย่างกว้างขวางในสมัยรัชกาลที่ ๖ นี้เอง

ในแบบเรียนวิชาศีลธรรมของกระทรวงศึกษาธิการ หลักธรรมที่สามารถจะเชื่อมโยงกับ"ชาติ"ได้ จะถูกเลือกเฟ้นให้มาถ่ายทอดแก่นักเรียน โดยตีความให้เป็นประโยชน์แก่ชาติ คุณธรรมหนึ่งที่เน้นมากที่สุดคือ กตัญญูต่อบุคคล นักเรียนนอกจากจะต้องกตัญญูต่อบิดามารดาแล้ว ยังต้องกตัญญูต่อประเทศชาติ พระมหากษัตริย์และวีรชนของชาติด้วย เช่น เป็นทหาร ตำรวจ หรือขจัดขัดขวางสิ่งที่จะเป็นผลร้ายต่อประเทศชาติ ในทำนองเดียวกัน ความซื่อตรงก็มีได้กระทำต่อมิตรเท่านั้น หากยังรวมถึงผู้ใหญ่และผู้ปกครอง กล่าวคือ "ไม่คิดคดต่อผู้ใหญ่และผู้ปกครองที่ตนยกย่อง ดังเช่น ชาวไทยเคารพพระเจ้าแผ่นดินก็ต้องไม่คิดทรยศ ไม่ทำสิ่งใดที่แสดงอาการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ" นอกจากนั้นยังต้องซื่อสัตย์สุจริตต่อสังคมและประเทศชาติด้วย การประพฤติตนอยู่ในกรอบของกฎหมาย และรู้จักเก็บความลับของชาติ อีกข้อที่ทุกตำราต้องกล่าวถึงคือ จาคะหรือความเสียสละ ซึ่งกินความไปถึงหน้าที่ของพลเมืองที่ต้องสละชีพเพื่อชาติหรือรับราชการป้องกันประเทศ(สุวรรณา: ๔๙-๖๑)

ที่น่าสนใจก็คือหลักธรรมเรื่องการพึ่งตนเอง ซึ่งไม่ว่าจะมองในระดับของการดำเนินชีวิตประจำวันหรือระดับจิตใจ ก็ล้วนหมายความว่าความถึงการพัฒนาศักยภาพของตนเพื่อให้สามารถมีตนเป็นที่พึ่งได้ แต่เมื่อมาสอนในบริบทของรัชสมัยใหม่ กลับถูกตีความไปในแง่ที่พึ่งพิงรัฐ ดังแบบเรียนวิชาศีลธรรมชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๑ ซึ่งเขียนโดย พันเอกปิ่น มุทุกันต์ พูดถึงเรื่องนี้ว่า

พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้เราทุกคนหาที่พึ่งไว้ อย่ามีชีวิตอยู่อย่างอนาถา คือคนไม่มีที่พึ่ง เพราะคนไม่มีที่พึ่งย่อมลำบากมากคนที่จะเป็นที่พึ่งของเราได้ก็มีอยู่หลายคน เช่น มารดา บิดา ครูบาอาจารย์ ญาติพี่น้อง ผู้หลักผู้ใหญ่ จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและรัฐบาล นอกจากคนแล้ว ก็ยังมีองค์การและสถาบันต่าง ๆ เช่น ประเทศ ชาติ ศาสนา สิ่งและบุคคลเหล่านี้ เราต้องใส่ใจบำรุงรักษาไว้

(อ้างใน สุวรรณา: ๔๙)

สุวรรณา วงศ์ไวยวรรณ(สถาอานันท์)ซึ่งได้ทำการวิจัยหลักสูตรวิชาศีลธรรมตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๕ มาถึงปัจจุบันระบุว่า แม้หลักสูตรประถมและมัธยมศึกษามีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ แต่จุดหมายของการศึกษาวิชาศีลธรรมไม่ได้เปลี่ยนแปลงมากนัก ทั้งในด้านหลักการและเนื้อหาที่นำเสนอ อาทิเช่น หลักสูตรประถมศึกษาพ.ศ. ๒๕๒๑ จริยศึกษาที่กำหนดให้สอน ๓๐ รายการ ส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นคุณธรรม

๑๑ ในที่นี้จึงไม่ใช้คำว่า "ชาติ" เพราะชาติในความหมายที่แท้จริงจะครอบคลุมไปถึงประชาชนหรือภาคสังคมด้วย แต่"ชาติ"ที่รัชกาลที่ ๖ และผู้นำต่อมา ๆ กล่าวถึงนั้น มักมีนัยหมายถึงรัฐมากกว่าประชาชน การสร้างชาติที่เริ่มมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ นั้น กล่าวอย่างเคร่งครัดแล้ว เป็นการสร้างรัฐให้เข้มแข็ง มากกว่าที่จะเป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่ประชาชน กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการทำให้ประชาชนต้องพึ่งรัฐ แทนที่จะพึ่งตนเอง

เดิม ซึ่งสอนกันมาแต่สมัยการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เช่น ความกตัญญูทวดเวที ความซื่อสัตย์สุจริต ความมีระเบียบวินัยและการตรงต่อเวลา ความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ขณะที่หลักสูตรปี พ.ศ.๒๔๘๐ หมวดศีลธรรม หัวข้อที่กำหนดให้ศึกษาคือความกตัญญูต่อบิดามารดา ครู อาจารย์ หมู่คณะและชาติบ้านเมือง ส่วนหลักสูตรพ.ศ. ๒๔๙๑ก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือเนื้อหาในวิชาศีลธรรมระดับประถมศึกษาหนีไม่พ้นเรื่องความซื่อสัตย์สุจริต สัมมาคารวะ การตรงต่อเวลา ความขยัน (สุวรรณา: ๔๖-๕๐)

เห็นได้ว่าเนื้อหาของพุทธธรรมที่สอนกันอย่างเป็น"ทางการ"นั้น เหลือแต่เพียงส่วนที่เป็นศีลหรือจริยธรรม ที่เป็นความสัมพันธ์กับผู้อื่น ส่วนธรรมที่เป็นไปเพื่อการฝึกฝนจิตให้เกิดความสุขและอิสรภาพภายใน ถูกมองข้ามไป อย่างไรก็ตามแม้เนื้อหาจะเป็นเรื่องศีล แต่วิธีการที่ใช้นั้นกลับเป็นการท่องจำอย่างมากก็เป็นการอธิบายให้เป็นเหตุเป็นผลคือเป็นเรื่องของพุทธิปัญญา มากกว่าที่จะเป็นการฝึกในภาคปฏิบัติที่เป็นอริยศีลสิกขา โดยยังไม่ต้องพูดถึงอริยจิตสิกขาหรือสมาธิภาวนา

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่ควรกล่าวคือ "ศีลธรรม"ที่สอนกันในระยะหลังจากที่เกิดรัฐชาติขึ้นมาไม่ได้มีเฉพาะหลักธรรมในพุทธศาสนาที่สืบกันมาแต่โบราณเท่านั้น หากยังรวมถึงหลักธรรมอย่างใหม่ที่ไม่มีความสำคัญในจารีตคนไทยมาแต่ก่อน เช่น ความตรงต่อเวลา ความมีระเบียบวินัย (ความจงรักภักดีต่อชาตินั้น ที่จริงก็เป็นเรื่องใหม่ แต่ก็ถูกแปรให้เป็นส่วนหนึ่งของกตัญญูทวดเวทีตาธรรมไปแล้ว) ข้อนี้บ่งชี้ว่ารัฐสมัยใหม่หรือลัทธิชาตินิยม ไม่ได้พอใจกับการดึงธรรมะดั้งเดิมให้มาสนองประโยชน์ของมันเท่านั้น หากยังจำเป็นต้องสร้างหลักธรรมใหม่ ๆ ขึ้นมารองรับด้วย เช่นเดียวกับที่มันไม่สามารถอยู่ได้ด้วยประเพณีพิธีกรรมดั้งเดิมเท่านั้น หากยังต้องสร้างประเพณีพิธีกรรมใหม่ ๆ ขึ้นมาด้วย โดยที่ประเพณีเหล่านั้นก็หนีไม่พ้นการเพิ่มพูนและแสดงความจงรักภักดีต่อชาติหรือตัวแทนของชาติ เช่นการเคารพธงชาติ การเคารพวีรบุรุษของชาติ

มองในแง่รัฐชาติหรือลัทธิชาตินิยมก็คือศาสนาอย่างใหม่นั้นเอง ชาตินิยมต้องการความเคารพนับถือและความจงรักภักดีจากผู้คน ไม่ต่างไปจากพระเจ้าที่เรียกร้องความภักดีจากศาสนิกชน การศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญของศาสนาอย่างใหม่นี้ ("การเรียนนั้นมีไซ้สอนแต่หนังสือ ต้องสอนให้นับถือชาติด้วย"เป็นความตอนหนึ่งในคำแนะนำของกระทรวงธรรมการที่มีถึงกรรมการมณฑลปลายสมัยรัชกาลที่ ๖) ในตอนแรกประชาชนจะถูกสอนว่า ศาสนากับชาติเป็นอันเดียวกัน รักศาสนา ก็ต้องรักชาติด้วย แต่ในที่สุด ก็กลายเป็นว่า ชาตินั้นแหละคือศาสนาที่ใครจะลบหลู่ไม่ได้ หากจะต้องจงรักภักดีอย่างเต็มที่ เมื่อชาติหรือรัฐกลายเป็นสิ่งสูงสุดในศาสนาใหม่นี้ ทุกสิ่งทุกอย่างก็จะถูกดึงมาตอบสนองรัฐชาติด้วยเหตุนี้จึงไม่น่าแปลกใจที่หลักธรรมในพุทธศาสนาถูกตีความให้คลาดเคลื่อนไปจากเดิม เพียงเพื่อเป็นประโยชน์ต่อรัฐ โดยที่อีกส่วนหนึ่งของศาสนาได้แก่ สถาบันสงฆ์ก็ประสบชะตากรรมอย่างเดียวกัน (ดูบทต่อไป)

ในช่วงเวลากว่า ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา พุทธศาสนาในไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะใน
แวดวงชนชั้นนำและผู้ได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ในแง่หนึ่งก็มีความพยายามที่จะปรับตัวเพื่อเผชิญ
หน้ากับแนวคิดใหม่ที่ไหลบ่าเข้ามา เช่น แนวคิดแบบเหตุผลนิยมและมนุษยนิยม ซึ่งมีโลกทัศน์แบบ
วิทยาศาสตร์เป็นตัวแทนอันสำคัญ แต่ในท่ามกลางการเผชิญหน้าและตอบโต้เพื่อรักษาพุทธศาสนาให้
อยู่รอดได้นั้นเอง พุทธศาสนาก็รับเอาอิทธิพลของแนวคิดดังกล่าวมาโดยใกล้ชิดหลักการของตนเป็น
ลำดับ ผลที่ตามมาก็คือแนวคิดหรือหลักธรรมต่าง ๆ ค่อย ๆ ถูกลดทอนลงไป ที่แรกคตินรกสวรรค์ เลือน
หายไปก่อน ตามมาด้วยความเชื่อเรื่องชาติหน้าชาติก่อน ต่อมาก็คติพุทธภูมิ พระโพธิสัตว์และพระศรี
อาริย์ แล้วก็นิพพานธรรม พุทธศาสนากลายเป็นเรื่องชาตินี้ล้น ๆ แต่ก็หาได้ยุติเพียงเท่านั้นไม่ อิทธิพล
ของลัทธิชาตินิยม และนโยบายสร้างรัฐชาติ ได้เข้ามาซ้ำเติมทำให้กระบวนการดังกล่าวรุนแรงเข้มข้นขึ้น
คราวนี้แม้แต่ธรรมะที่ให้ผลในทางจิตใจ (แม้เป็นผลที่ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้) ก็ถูกลดความสำคัญลง ไตร
ลักษณ์ มรรคมีองค์ ๘ สมภาวิภาวณา ค่อย ๆ หายไปคงเหลือแต่ธรรมะขั้นศีล ที่เป็นเรื่องความสัมพันธ์
ระหว่างบุคคลต่อบุคคล โดยเพิ่มหน้าที่ต่อชาติขึ้นมา ใช่แต่เท่านั้นหลักธรรมบางข้อก็ถูกนิยามใหม่จน
คลาดเคลื่อนจากหลักการเดิม ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้แก่รัฐชาตินั้นเอง ถึงขั้นนี้พุทธ
ศาสนาแบบทางการไม่เพียงแต่จะสูญเสียหลักการสำคัญไปเท่านั้น หากยังถูก"กลืน"ให้กลายเป็นส่วน
หนึ่งของลัทธิชาตินิยมซึ่งเป็นศาสนาอย่างใหม่ แต่ลัทธิชาตินิยมแบบไทยนี้ก็ได้แสดงตัวเป็นศาสนา
ใหม่อย่างโชนโท เพราะยังมีรูปลักษณะหรือสัณฐานแบบพุทธอยู่ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ "หุ้มห่อตนอยู่ใน
พุทธราศี" ดังคำของดัมโบ (อ้างใน สุวรรณ: ๙๒) คงไม่มีอะไรที่สะท้อนถึงการอำพรางดังกล่าวได้ดีเท่า
กับคำพูดที่ว่า "ไทยคือพุทธ พุทธคือไทย"

บทที่ ๒

คณะสงฆ์แห่งรัฐ

ความเป็นชาตินั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการมีสำนึกร่วมกันของคนในอาณาบริเวณที่กำหนดว่าเป็นชาติ นอกจากภาษา วัฒนธรรม และการรับรู้ในทางประวัติศาสตร์แล้ว ศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการสร้างสำนึกร่วมดังกล่าวให้เกิดมีขึ้น

จริงอยู่ผู้นับถืออยู่ในอาณาบริเวณของรัฐไทยนั้นนับถือพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่มาช้านานแล้ว แต่ก็เป็นพุทธศาสนาที่มีความหลากหลาย ธรรมเนียมปฏิบัติและความเชื่อความเข้าใจทางศาสนานั้นแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น เช่นเดียวกับประเพณี วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และภาษาซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประมาณว่ามีไม่น้อยกว่า ๘๐ ภาษาที่ใช้พูดในขอบเขตประเทศสยาม(Kamala: 7) ความแตกต่างด้านขนบธรรมเนียมทางศาสนาไม่ได้เกิดขึ้นระหว่างเมืองหนึ่งกับอีกเมืองหนึ่งเท่านั้น แม้ต่างหมู่บ้านก็อาจมีขนบธรรมเนียมต่างกันได้ เพียงแค่เมืองเชียงใหม่เมืองเดียวเมื่อร้อยปีก่อนก็มีพระถึง ๑๘ นิกาย^{*} (รายชื่อวัดและนิกาย ฯ: ๕๕) โดยที่ความแตกต่างก็มักเป็นเรื่องข้อวัตรหรือประเพณี เช่นสวดทำนองต่างกัน หรือครองจีวรไม่เหมือนกัน และบางครั้งก็รวมไปถึงการมีคตินิยมเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่ต่างกันด้วย ดังกรณีสงฆ์วัดป่าแดงเห็นขัดแย้งกับวัดสวนดอกในเรื่องพระพักตร์ของพระพุทธรูปในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ทั้ง ๆ ที่อ้างว่ามาจากลังกาวงศ์ทั้ง ๒ ฝ่าย (พิเศษ: ๓๙-๔๗) อย่างไรก็ตามความแตกต่างทางด้านความเชื่อก็คงมีอยู่ไม่น้อย ดังสมัยรัชกาลที่ ๔ แม้กระทั่งในราชธานี ก็ปรากฏว่ามีผู้คนกลุ่มหนึ่งนิยมบำเพ็ญกุศลถวายพระพุทธเจ้าด้วยการเผาตัวเองหรือเชือดเนื้อรองเลือดใส่ตะเกียงบูชาพระรัตนตรัย ไม่เลือกว่าเป็นพระ เณร เณรี หรือฆราวาส (พระจอมเกล้า ฯ ๒๕๒๘: ๙๐)

ด้วยเหตุนี้เองเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบายสถาปนารัฐชาติขึ้นมา การพยายามทำให้พุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วทั้งราชอาณาจักรจึงกลายเป็นภารกิจสำคัญประการหนึ่งของพระองค์ ถึงตอนนี้พุทธศาสนาที่ถูก"ปฏิรูป"โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ครั้งเป็นวชิรญาณภิกขุ ก็เป็นรูปเป็นร่างชัดเจนและลงตัวแล้ว ทั้งในด้านธรรม (คำสอน) และวินัย (แบบแผนการปฏิบัติ) โดยมีคณะธรรมยุติกนิกายเป็นตัวอย่างที่เห็นเป็นรูปธรรม ไซ้แต่เท่านั้นพุทธศาสนาแนวปฏิรูปซึ่งได้รับอิทธิพลจากวิทยาศาสตร์หรือแนวคิดแบบเหตุผลนิยม ยังได้แพร่หลายตามลำดับ ตามจำนวนวัดและพระธรรมยุติที่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังมีตัวเลขว่าเมื่อถึงปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์มีวัดธรรมยุตมากกว่า ๒๐ วัดแล้วในทั้งใน

^{*} ในภาคเหนือนิกายหมายถึง กลุ่มพระสงฆ์ที่สืบต่อกันมาจากอาจารย์หรืออุปัชฌาย์เดียวกัน และมีการขึ้นต่อกันโดยสายการปกครองและมีวัตรปฏิบัติแบบเดียวกัน

กรุงเทพ ฯ และหัวเมืองสำคัญแทบทุกภาคของประเทศ รวมทั้งประเทศราชคือ กัมพูชาและลาวด้วย (ศรีสุพร: ๖๙)

แม้ว่าวินัยและข้อวัตรบางข้อยังเป็นประเด็นที่หาข้อสรุปไม่ได้ ทั้งยังกลายเป็นสาเหตุแห่งความขัดแย้งในหมู่สงฆ์ชั้นนำที่สังกัดคณะนิกาย (เช่น วิธีการครองผ้าหรือการสวด) แต่หลักธรรมคำสอนที่วชิรญาณภิกขุและผู้นำธรรมยุตรุ่นแรกได้วางรากฐานเอาไว้ก็เป็นที่ยอมรับแพร่หลายขึ้นทุกทีแม้กระทั่งในหมู่พระสงฆ์มหานิกาย ^๒ ความข้อนี้ต้องยกให้เป็นความสำเร็จของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้วางทางให้แก่พุทธศาสนาแนวใหม่โดยอาศัยระบบการศึกษาที่ทรงริเริ่มจัดวางขึ้นและพัฒนาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่า ๓๐ ปี นอกจากจะทรงบริหารจัดการด้วยพระองค์เองแล้วยังทรงคิดหลักสูตรและเขียนตำรามากมาย มากกว่าร้อยละ ๙๐ ของหนังสือที่ใช้เป็นตำราเรียนสำหรับพระเณรในหลักสูตรนักรธรรมเป็นผลงานของพระองค์แต่ผู้เดียว (Ishii: 94)

เมื่อพุทธศาสนาอย่างใหม่ ที่ถูกปรับให้สามารถเผชิญหน้ากับวิทยาศาสตร์และคริสต์ศาสนาของฝรั่งได้มีความลงตัวแล้ว ขั้นตอนต่อไปก็คือ การเผยแพร่แนวคิดใหม่นี้ให้เป็นที่ยอมรับทั่วทั้งราชอาณาจักร การศึกษาสำหรับมหาชนเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ในเรื่องนี้ แต่อีกปัจจัยหนึ่งที่จำเป็นพอ ๆ กันก็คือ การรวบรวมพระสงฆ์ให้เป็นหนึ่งเดียวกันทั่วประเทศ เพราะตราบไต่ที่พระสงฆ์ยังประพฤติไปคนละแบบ สอนไปคนละทาง การมีศาสนาเป็นหนึ่งเดียวกันทั่วประเทศย่อมเป็นไปได้

คณะสงฆ์ที่เป็นหนึ่งเดียวกัน หรืออยู่ภายใต้องค์กรบริหารเดียวกันทั้งราชอาณาจักรนั้นเป็นของใหม่ที่เพิ่งมีเมื่อร้อยปีที่แล้วนี้เอง ก่อนหน้านั้นขึ้นไปแม้จะอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์หรือกำกับดูแลโดยพระมหากษัตริย์องค์เดียวกัน แต่พระสงฆ์ในท้องที่ต่าง ๆ ก็หาได้ขึ้นตรงต่อองค์กรใดองค์กรหนึ่งที่มีอำนาจครอบคลุมพระสงฆ์ทั่วทั้งประเทศไม่ เหตุผลก็มีเพียงว่าองค์กรอย่างนั้นไม่เคยมีในประเศไทยมาก่อนที่จะเกิดรัฐชาติขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ จริงอยู่เรามีตำแหน่งสังฆราชหรือสังฆราชามาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่สังฆราชไม่เคยมีอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ทั่วประเทศเลย อย่างมากก็ดูแลพระสงฆ์เป็นเมือง ๆ เท่านั้น จึงมีสถานะเป็นแค่เจ้าคณะเมืองมากกว่า ดังมีหลักฐานว่าในทำเนียบพระสงฆ์ยุคหลังสุโขทัยเรียกเจ้าคณะเมืองในหลายเมืองว่าพระสังฆราชา (กรมพระยาดำรง ฯ ๒๕๑๔: ๖) ตกถึงกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีการแต่งตั้งสังฆราชผู้เป็นประมุขสงฆ์ทั้งปวงขึ้น โดยเพิ่มคำว่า "สกลสังฆปริณายก" ในราชทินนาม ซึ่งมีความหมายว่าประมุขของสงฆ์ทั้งหมด ทั้งนี้เพื่อให้แตกต่างจากตำแหน่งสังฆราชที่เคยมีมาแต่ก่อน (คึกฤทธิ์: ๑๑๙-๑๒๐) อย่างไรก็ตาม สังฆราชในสมัยรัตนโกสินทร์ก็หาได้มีอำนาจปกครองพระสงฆ์อย่างแท้จริงไม่ ปรากฏเป็นหลักฐานในบันทึกของปาลเลกัวซ์ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ แม้สังฆราช

^๒ ควรกล่าวด้วยว่า คำว่า "มหานิกาย" ที่ใช้เรียกพระสงฆ์ส่วนใหญ่ในประเทศไทยนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นผู้ผูกคานี้ ทรงมุ่งหมายให้เข้าใจว่าหมายถึงพระที่"ไม่ใช่อธรรมยุต" พระมหานิกายหรือพระที่ไม่ใช่อธรรมยุตเหล่านี้ ไม่ได้มีวัตรปฏิบัติเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหมด ทั้งมิได้อยู่ภายใต้องค์กรเดียวกันด้วย

จะได้รับอำนาจจากพระมหากษัตริย์ในการตัดสินใจกรณีในวัดต่าง ๆ ที่พระราชอาณาจักร "แต่ไม่ประจักษ์ว่าท่านได้ใช้อำนาจนั้นแต่ประการใด" (ปาลเลกซ์: ๔๘๑) ในทางปฏิบัติสังฆราชดูแลวัดหลวงวัดเดียวเป็นหลักกับดูแลวัดอื่น ๆ ที่ขึ้นตรงกับวัดหลวงวัดนั้นเท่านั้น (Reynolds: 16) กล่าวอีกนัยหนึ่ง สังฆราชน่าจะเป็นสมณศักดิ์ที่สร้างขึ้นเพื่อแสดงความยกย่องเชิดชูแก่พระภิกษุที่มีข้อวัตรปฏิบัติที่สมควรเป็นแบบอย่างแก่พระสงฆ์ทั่วทั้งสังฆมณฑลมากกว่า

น่าสังเกตว่าก่อนหน้าที่จะมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ นั้น สมเด็จพระสังฆราชจะมีตำแหน่งอีกตำแหน่งหนึ่งพ่วงด้วยคือเจ้าคณะใหญ่ (เช่น คณะเหนือ คณะใต้หรือคณะธรรมยุต) อันเป็นตำแหน่งที่ท่านดำรงก่อนจะได้รับเลื่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราช (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ ง: ๑๕) เข้าใจว่าน่าเป็นเพราะอำนาจบัญชาที่แท้จริงของท่านอยู่ที่นั่น แม้กระนั้นเจ้าคณะใหญ่ทั้งหลาย ก็หาได้บัญชาการด้วยตนเองไม่ หากมีพระรูปอื่นทำงานแทน ซึ่งในทางปฏิบัติ ท่านเหล่านั้นซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในกรุง "หาได้บัญชาการออกไปถึงคณะหัวเมืองโดยตรงไม่ เป็นแต่กระทรวงธรรมการขอให้ทำอย่างใด ก็ทำอย่างนั้นเป็นครั้งเป็นคราว" (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ ง: ๑๕) กล่าวโดยสรุป สมเด็จพระสังฆราชมีอำนาจน้อยมากต่อพระสงฆ์ระดับรอง ๆ ถ้าหากพระสงฆ์เหล่านั้นมิได้อยู่ในวัดที่ท่านปกครองหรือมีสายสัมพันธ์เป็นส่วนตัว (เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษย์ หรือร่วมอุปัชฌาย์อาจารย์เดียวกัน)

นอกจากนั้นข้อเขียนของปาลเลกซ์ยืนยันว่า การดูแลกิจการของสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเงิน การก่อสร้าง การบูรณะปฏิสังขรณ์ ตลอดจนการถวายสมณศักดิ์ หาได้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชหรือพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ไม่ หากอยู่ในความดูแลของกรมสังฆการีซึ่งเป็นตัวแทนต่างพระเนตรพระกรรณของพระมหากษัตริย์อีกต่อหนึ่ง

จะว่าไปแล้วอย่าว่าแต่สังฆการีเลย แม้กระทั่งพระมหากษัตริย์เองก็ไม่สามารถแผ่พระราชอำนาจเพื่อกำกับดูแลพระสงฆ์อย่างทั่วถึงได้สักเท่าใด เพราะถูกสกัดกั้นด้วยอำนาจท้องถิ่นในหัวเมืองต่าง ๆ ที่ห่างไกลออกไป การคมนาคมที่จำกัดทำให้แม้ล่วงมาถึงรัชกาลที่ ๕ "พื้นที่ที่รัฐบาลกลางพอจะดูแลได้ใกล้ชิดอยู่บ้างก็จำกัดอยู่เพียงอาณาบริเวณซึ่งใช้เรือแจวเรือพายไปมาได้คราวละ ๒๔ ชั่วโมงเท่านั้น" (สมเกียรติ: ๘๘) ยังไม่ต้องพูดถึงข้อเท็จจริงที่ว่า พระสงฆ์แต่ก่อนอยู่ได้เพราะชาวบ้านในท้องถิ่น มิใช่เพราะผู้ปกครองในราชธานี ไซ้แต่อำนาจในทางโลกเท่านั้นก็หาไม่ กระทั่งอำนาจในทางสมณศักดิ์ จวบจนสมัยรัชกาลที่ ๕ การพระราชทานสมณศักดิ์ก็จำกัดอยู่แต่ในแวดวงวัดหลวงซึ่งก็อยู่เฉพาะในราชธานีและหัวเมืองสำคัญเท่านั้น (Ishii: 71)

ด้วยเหตุนี้เองถึงแม้ว่า ไทยจะมีทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์มาแต่สมัยอยุธยา แต่ในทางปฏิบัติแล้ว "องค์กรคณะสงฆ์มีอยู่แต่เพียงในทำเนียบเท่านั้น" (นิธิ ๒๕๓๖ ก: ๑๒๑) พระสงฆ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ จึงเป็นตัวของตัวเองในแง่ที่เป็นอิสระจากส่วนกลาง โดยกลมกลืนเข้ากับชุมชนมากกว่า แต่ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า แต่ละวัดจะอยู่อย่างเป็นเอกเทศ หากมีการรวมกันเป็นเครือข่ายในลักษณะต่าง ๆ กัน

อาทิ ในภาคเหนือมีการรวมกลุ่มที่เรียกว่า "หมวดอุโบสถ" หรือ "หัวหมวดวัด" ประกอบด้วยวัดจำนวน ๑๐ - ๓๐ วัดที่อยู่ภายใต้การดูแลของพระผู้ใหญ่องค์หนึ่งเรียกว่า "เจ้าหมวดอุโบสถ" เจ้าหมวดอุโบสถนี้จะมีฐานะเป็นอุปचारยควบคุมไปด้วย ทำหน้าที่ให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรที่อยู่ในหัวหมวดของตน อีกทั้งเป็นผู้วินิจฉัยชี้ขาดเมื่อเกิดอธิกรณ์หรือข้อขัดแย้งในหัวหมวด ตำแหน่งเจ้าหัวหมวดนี้ทางการมิได้เป็นผู้แต่งตั้ง แต่ได้มาจากการเลือกจากบรรดาพระสงฆ์และชาวบ้าน แต่ละหัวหมวดจะมีการดูแลกันเอง โดยผู้ที่เป็นประมุขสงฆ์ในลัณนามิได้ลงมาควบคุม (โสภา: ๔๘,๗๔) ความที่เจ้าหัวหมวดเป็นอุปचारยด้วย ย่อมทำให้เกิดสายสัมพันธ์แบบอาจารย์กับศิษย์ภายในหัวหมวดเดียวกัน ในทำนองเดียวกันวัดในภาคกลางก็มีการรวมกันเป็นเครือข่าย มีการปกครองกันเองภายใต้สายสัมพันธ์แบบอาจารย์กับศิษย์ โดยศูนย์กลางของเครือข่ายมักเป็นวัดใหญ่ในเมืองแวดล้อมด้วยวัดเล็ก ๆ ตามหัวเมือง เจ้าอาวาสที่เป็นศูนย์กลางเครือข่ายมีหน้าที่ระงับข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นตามวัดในเครือข่าย เนื่องจากเครือข่ายนี้มักจะข้ามจังหวัดกัน เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พบว่า หลายวัดในปทุมธานีขึ้นอยู่กับวัดในกรุงเทพฯ ๔ อยุธยา หรือนนทบุรี ขณะที่อีกหลายวัดในนครเขื่อนขันธ์ที่ไปขึ้นอยู่กับกรุงเทพฯ หาได้ขึ้นอยู่กับเจ้าคณะในเมืองนั้น ๆ ไม่ (Reynolds: 223-225) เวลาวัดตามหัวเมืองจะส่งข้อมูลของวัดไปให้กระทรวงธรรมการก็จะส่งผ่านวัดที่เป็นศูนย์กลางของเครือข่าย มิได้ส่งผ่านเจ้าคณะเมือง ทำให้เกิดสภาพการปกครองที่สับสนลักลั่นในสายตาของส่วนกลาง" ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ต้องมีการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ อันหมายถึง การล้มเลิกทำลายเครือข่ายท้องถิ่นดังกล่าวทั่วประเทศด้วย

การจัดระเบียบคณะสงฆ์ให้เป็นหนึ่งเดียวกันทั่วประเทศ มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นกำลังสำคัญ โดยเดินตามแบบการปฏิรูปการปกครองแบบเทศาภิบาลซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเดียวกันคือ ตั้งอำนาจส่วนกลาง มีการแบ่งการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็นมณฑล เมือง แขวง (อำเภอ) วัด (หมู่บ้าน)เช่นเดียวกับทางบ้านเมือง โดยอำนาจบังคับบัญชาชั้นสูงสุดอยู่ที่พระมหากษัตริย์ มหาเถรสมาคมมีหน้าที่เพียงรับพระบรมราชโองการและถวายคำปรึกษาเท่านั้น เว้นแต่เรื่องใดที่พระมหากษัตริย์ทรงโปรดให้มหาเถรสมาคมทำการวินิจฉัย คำตัดสินของมหาเถรสมาคมในเรื่องนั้น ๆ จึงถือเป็นสิทธิ์ขาด ในเวลานั้นตำแหน่งสังฆราชว่างลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็น

^๓ ในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้อ้างรายงานของผู้อำนวยการศึกษาณฑลกรุงเทพฯ ๔ มีความตอนหนึ่งว่า "การปกครองคณะหัวเมืองในมณฑลนี้(ก่อนปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์) ยังสับสนกัน คือวัดทั้งหลายในเมืองหนึ่ง ๆ หาได้รวมขึ้นอยู่ในเจ้า(คณะ)เมืองไม่ แยกขึ้นตามคณะและวัดในกรุงเทพฯ ๔ บ้าง ในเมืองใกล้เคียงกันบ้าง" (กรมพระยาวชิรญาณ ๔ ๒๕๑๔ ข: ๒๖)

ประชุมคณะสงฆ์เองทั้งโดยปฏิบัติและโดยนิตินัย^๔ ทั้งนี้โดยมีเสนาบดีกระทรวงธรรมการทำหน้าที่ "รับพระบรมราชโองการสั่งเจ้าคณะ" ดังนั้นเสนาบดีกระทรวงธรรมการจึงเท่ากับเป็น "ผู้รั้งตำแหน่งสังฆราช"^๕ ต่อเมื่อเปลี่ยนรัชสมัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงได้เลื่อนเป็นพระสังฆราช และเป็นประมุขสงฆ์อย่างแท้จริง

แบบแผนการปกครองอย่างใหม่ที่ถูกสถาปนาขึ้น ได้ทำให้เกิดระบบราชการขึ้นมาในคณะสงฆ์อย่างเต็มรูปแบบ กล่าวคือ มีสายการบังคับบัญชาที่ชัดเจน โดยมีอำนาจหน้าที่ลดหลั่นกันเป็นชั้น ๆ ตั้งแต่เจ้าคณะใหญ่ไปจนถึงเจ้าอาวาส แต่ละชั้นต้องขึ้นต่อเจ้าคณะลำดับบน โดยมีอิสระน้อยลงไปกว่าแต่ก่อนมาก ใช่แต่เท่านั้น ยังมีการแบ่งซอยฐานันดรหรือสมณศักดิ์อย่างละเอียดถึง ๒๑ ขั้นตอน (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ ง: ๓๒๗-๓๓๐) มีระเบียบออกมาอย่างเป็นทางการมากมายเพื่อจำแนกและแบ่งบอกลำดับชั้น(เช่น พัตยศและอัตรานิตยภัต) รวมทั้งข้อกำหนดในการปกครองพระสงฆ์ตามลำดับต่าง ๆ และแน่นอนว่า หนังสือหรือการเขียนเป็นเครื่องมือสื่อสารสำคัญในการปกครองระบบใหม่นี้

อย่างไรก็ตาม คณะสงฆ์ที่เป็นหนึ่งเดียวกันทั้งประเทศนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นจากการเพียงแค่อำนาจแบบแผนการปกครองอย่างใหม่มาครอบเท่านั้น หากยังจะต้องขยายอิทธิพลจากส่วนกลางให้แผ่คลุมไปถึงท้องถิ่นต่างๆ ให้กว้างขวางที่สุด พร้อมกับนำเอาพุทธศาสนาอย่างใหม่ ซึ่งมีสถานะเป็นพุทธศาสนาแบบ"ทางการ" ให้แพร่ตามเข้าไปพร้อม ๆ กันด้วย

ในยุคนี้เองที่เราได้เห็นการเผยแผ่พุทธศาสนาในลักษณะมิชชันนารีอย่างเข้มข้นและเป็นระบบอย่างไม่เคยมีมาก่อน นอกจากการจัดตั้งองค์กรและวางรูปแบบการปกครองโดยอาศัยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เป็นพื้นฐานแล้ว ยังมีการ"ผลิตซ้ำ"ทางด้านอุดมการณ์ โดยการจัดตั้งสถาบันการศึกษาเพื่อ"ผลิต"บุคคลากรออกไปทำงานเผยแพร่งดงาม และที่ขาดไม่ได้คือ การระดมคนเพื่อป้อนสู่สถาบันดังกล่าว

^๔ ในพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ไม่มีมาตราใดระบุถึงตำแหน่งและหน้าที่ของพระสังฆราชเลย ส่วนมหาเถรสมาคมเป็นเพียงที่ประชุมของพระมหาเถระ"ที่(พระมหาภิกษุ)ทรงปรีชาในการพระศาสนาและการปกครองบำรุงสงฆ์หมดทุกไป"

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ถึงการบริหารคณะสงฆ์นับแต่การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระสังฆราช(สา) ในพ.ศ. ๒๔๔๒ จนถึงสิ้นรัชกาลที่ ๕ ว่า "ในเวลาตั้งพระราชบัญญัตินี้ (พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑) ว่างสมเด็จพระมหาสมณะ หรือสมเด็จพระสังฆราช มีแต่เจ้าคณะใหญ่ ๔ รูป เจ้าคณะรอง ๔ รูป คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งเจ้าคณะ รูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ เป็นการยก (ผู้ดำเนินการ) ในการประชุม" (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๑๔ ง: ๒๔)

คณะธรรมยุตได้กลายมาเป็นกำลังสำคัญในการนี้ ในบรรดาเจ้าคณะมณฑลชุดแรกที่ออกไปปกครองพระท้องถิ่นนั้น ๙ ใน ๑๔ เป็นพระธรรมยุต สถาบันการศึกษาที่ผลิตบุคคลากรเพื่อนำพุทธศาสนาแนวใหม่ไปเผยแพร่ในหัวเมืองก็คือ มหามกุฏราชวิทยาลัยของคณะธรรมยุต ส่วนพระเถระจากหัวเมืองที่เข้ามาเรียนก็มาจากคณะนี้เป็นส่วนใหญ่ (ศรีสุพร: ๗๙, ๑๓๕) กล่าวได้ว่าการนำพระเถระจากหัวเมืองมาเรียนที่กรุงเทพ ฯ เป็นวิธีการที่ได้ผลมากในการเปลี่ยนแปลงจารีตแบบแผนของพระสงฆ์ทั่วประเทศให้มาลงรูปเดียวกัน โดยมีกรุงเทพ ฯ เป็นต้นแบบ แบบแผนของกรุงเทพ ฯ ในที่นี้มีได้หมายถึง ความรู้ความเข้าใจในเรื่องพระธรรมวินัยตามการตีความอย่างกรุงเทพ ฯ เท่านั้น หากยังรวมถึงความรู้เกี่ยวกับธรรมเนียมปฏิบัติของราชการหรือราชสำนักด้วย ดังจดหมายของข้าหลวงเมืองน่านมีความตอนหนึ่งที่ว่า "เพื่อให้ได้เล่าเรียนศึกษาพระปริยัติธรรม และขนบธรรมเนียมราชการ" ปรากฏว่า วิธีนี้ได้ผลดีกว่าการส่งพระจากกรุงเทพ ฯ ไปเป็นเจ้าคณะในภาคเหนือเสียอีก (โสภา: ๗๓, ๗๕)

ควรกล่าวด้วยว่าการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดการนี้ มีทั้งที่เป็นการศึกษาสำหรับฆราวาสทั่วไปและการศึกษาสำหรับภิกษุสามเณรเป็นหลัก อย่างแรกนั้นทรงรับผิดชอบเมื่อครั้งทรงได้รับมอบหมายจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้จัดการศึกษาหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรก่อนที่กระทรวงธรรมการจะรับไปดูแลอย่างเต็มตัว (ปี ๒๔๔๑-๒๔๔๕) ส่วนการศึกษาสำหรับพระเถระนั้น ทรงรับผิดชอบดำเนินการทั่วประเทศอย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อ ได้ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชในต้นรัชกาลที่ ๖ แล้ว หลักสูตรนักธรรมซึ่งเป็นการเรียนการสอนด้วยภาษาไทยล้วนๆ (ซึ่งแยกต่างหากออกไปจากปริยัติศึกษาแผนกบาลี) เกิดขึ้นในช่วงนี้

ไม่เพียงแต่การศึกษาสำหรับพระเถระ แม้การศึกษาที่จัดให้ฆราวาสตามหัวเมืองต่าง ๆ ครูส่วนใหญ่ในระยะแรกก็คือภิกษุสามเณรนิยธรรมยุตจากหัวเมืองต่าง ๆ ที่ถูกส่งไปรับการศึกษาอย่างใหม่ที่กรุงเทพ ฯ (โรงเรียนสำหรับฆราวาสไม่ได้แยกจากวัดและพระ จวบจนแผนการศึกษาแห่งชาติออกมาในปี ๒๔๕๖) หลักสูตรที่ใช้สอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วประเทศทั้ง ๒ ระบบ ก็ถ่ายเทมาจากหลักสูตรที่ใช้สอนในมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นแห่งแรก กล่าวคือนอกจากวิชาอย่างใหม่ (เช่น เลข ภาษาไทย) แล้ว ยังมีวิชาพุทธศาสนาตามแนวทางการ ซึ่งเน้นผลที่ประจักษ์ได้ในชาตินี้ และเสริมสร้างสำนึกพลเมืองแห่งชาติดังได้กล่าวแล้ว

ความขัดแย้งของสองวัฒนธรรม

วัดธรรมยุตในหัวเมืองสำคัญต่าง ๆ เป็นศูนย์กลางสำหรับการขยายพุทธศาสนาอย่างใหม่ให้แทรกซึมแพร่หลายไปยังพื้นที่รอบ ๆ อาทิ วัดเจดีย์หลวงซึ่งเป็นศูนย์กลางของธรรมยุตในมณฑลพายัพ (เชียงใหม่) และที่ได้ผลมากก็คือ วัดสุปฏิคนาราม ในมณฑลอีสาน(อุบลราชธานี) ซึ่งก่อตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ประสบความสำเร็จอย่างมากในการแพร่แนวคิดใหม่จากส่วนกลางเข้าไปในภาคอีสาน ทั้งนี้

โดยอาศัยพระเถรที่กลับจากการศึกษาที่มหาภิกขุวิทยาลัยเป็นกำลังสำคัญ พระเถรเหล่านี้ นอกจากทำหน้าที่เป็นครูสอนตามวัดต่าง ๆ สำหรับการศึกษาอย่างใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสรับผิดชอบแล้ว ยังเป็นกำลังทางด้านการบริหารให้แก่เจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะเมืองต่าง ๆ อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมาพระฝ่ายมหานิกายก็ได้เข้ามาเป็นกำลังให้แก่ฝ่ายปกครองคณะสงฆ์โดยมีวัดมหาธาตุ ฯ เป็นศูนย์กลางสำคัญในการเผยแพร่ธรรมเนียมของราชสำนักและธรรมยุตไปทั่วประเทศ โดยการส่งผู้สำเร็จการศึกษาจากมหาธาตุวิทยาลัยไปเป็นพระสังฆาธิการตามหัวเมืองต่าง ๆ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๓๗: ๒๘๙)

การแผ่พุทธศาสนาอย่างใหม่เข้าไปตามมณฑลและเมืองต่าง ๆ ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งตึงเครียดในท้องถิ่น เพราะพระที่ได้รับการศึกษาจากกรุงเทพ ฯ ตามระบบการศึกษาอย่างใหม่นั้น ปฏิเสธพุทธศาสนาที่สืบทอดกันมาในท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นแนวคิด วิธีการสอน และธรรมเนียมการประพฤติปฏิบัติทั้งของพระและฆราวาส การสอนธรรมด้วยชาดกและนิทานพื้นบ้านถูกโจมตีว่า งมงาย เอาแต่สนุกสนาน (Kamala: 33-34) อีกทั้ง "ไม่เป็นทางที่จะให้เข้าใจพุทธศาสนาดีขึ้น" ในทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (อ้างใน ๑๐๐ ปีมหาภิกขุวิทยาลัย: ๒๖) ยิ่งเทศน์มหาชาติซึ่งเป็นประเพณีสำคัญของชาวบ้านแทบทุกภาค พระรุ่นใหม่ดังกล่าวรับไม่ได้เอาเลยกับการแห่การเทศน์ที่เล่นลูกค้อหรือเล่นเสียงสูงเสียงต่ำ เรียกเสียงหัวเราะครึกครื้นจากชาวบ้านได้ เจ้าคณะมณฑลอีสานวิจารณ์ว่า การกระทำของพระผู้เทศน์นั้น "ไม่เรียบร้อย หยาบคาย และอีกทีก็" (Kamala: 35) ทัศนะดังกล่าว ดูจะเป็นการสืบทอดพระมติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เคยตรัสว่า จะได้นุญจากการแห่มหาชาติได้อย่างไร เงินทำบุญเทศน์มหาชาติ ถ้าเอาไปซื้อฝิ่นเผาซากสุนัขยังจะดีเสียกว่า (Taylor: 65)

พระสังฆาธิการเหล่านี้เห็นว่า การเทศน์ที่ดีควรนำเอาความในพระสูตรมาสอนอย่างเป็นเหตุเป็นผลและควรยกเอาประวัติของพระพุทธเจ้ามาสอนแทนที่จะเอาเรื่องราวในชาดิก่อน ๆ อย่างที่เขียนไว้ในชาดก แต่จากรายงานของพระราชาคณะผู้หนึ่งซึ่งเป็นผู้อำนวยความสะดวกศึกษามณฑลภูเก็ต เห็นได้ชัดว่า วิธีดังกล่าวแปลกแยกกับชาวบ้านมาก มีคราวหนึ่งท่านได้ออกไปแนะนำให้ชาวบ้านในเมืองระนองทำพิธีวิสาขบูชา (ซึ่งเป็นนโยบายหนึ่งของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสตั้งแต่ครั้งเป็นผู้จัดการศึกษาหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร) ตอนเริ่มพิธีมีชาวบ้านมาร่วมประมาณ ๗๐ คน เสร็จพิธีท่านก็ขึ้นเทศน์ แต่พอเทศน์ถึงตอนมหาภิเนษกรรมนี้ ปรากฏว่าชาวบ้านหายหมด เหลือเพียงคนเดียวเท่านั้นที่นั่งฟังอยู่คือ ทายกวัด ข้อสรุปของท่านก็คือ "ราษฎรเมืองนี้ยังไม่มีคตินิยมนับถือการฟังธรรมโดยแท้จริง" (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๘: ๕๕) สอดคล้องกับความเห็นของผู้อำนวยความสะดวกศึกษามณฑลอีสานที่ว่าชาวบ้าน"ชอบฟังแต่วัตถุนิทานเรื่องเก่า ๆ ธรรมสุมมีผู้ชอบฟังน้อย" (ราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๑๘: ๒๖) ในจังหวัดอื่น ๆ ก็มีสภาพการณ์คล้ายกัน เช่น นครราชสีมาผู้อำนวยการศึกษามณฑลนั้นพบว่าชาวบ้าน"จะฟังเทศน์ก็ฟังได้เพียงเรื่องสังสินไชย เรื่องการศเมรี เรื่องพระเจ้าเลียบโลก เรื่องพระเวศ จะ

เทศน์ในเรื่องขันธ ธาตุ อายตน ให้ฟัง ก็ร้องว่าฟังบ่อีก"(ราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๑๗: ๑๕๙) ถ้าจะกล่าวให้ถูกต้องแล้ว ไม่ใช่แต่ชาวบ้านเท่านั้นที่แปลกแยกกับวิธีการเผยแพร่ธรรมของพระราชาคณะจากกรุงเทพ ฯ แม้พระราชาคณะจากกรุงเทพ ฯ เองก็รู้สึกแปลกแยกกับการเผยแพร่ธรรมของชาวบ้านด้วยเช่นกัน

ปรากฏการณ์ดังกล่าว สะท้อนถึงความขัดแย้งระหว่าง ๒ วัฒนธรรม วัฒนธรรมหนึ่งเน้นความเป็นเหตุเป็นผล มีเนื้อหาชัดเจน มุ่งผลที่เห็นได้ในชาตินี้ ยึดอิงตำราว่าเป็นหัวใจของการเข้าถึงธรรมและความจริง ขณะที่อีกวัฒนธรรมหนึ่งเชื่อสิ่งที่อยู่เหนือเหตุผล ยอมรับว่ามีอีกโลกหนึ่งที่พ้นไปจากโลกนี้ เรียนรู้จากประสบการณ์และด้วยวิธีการมุขปาฐะผ่านเรื่องเล่าและอุปมาอุปไมยที่เป็นรูปธรรมหรือบุคคลาธิษฐาน อีกทั้งยังเห็นว่า ธรรมะกับความสนุกสนานรื่นเริงไม่ได้แยกออกจากกัน

วัฒนธรรมอย่างแรกนั้นมองว่า ความเจริญหรือความเสื่อมของพุทธศาสนานั้นวัดกันที่ความรู้ ความเข้าใจในทางปริยัติหรือคุณภาพของตำรา ยิ่งกว่าจะดูที่การปฏิบัติหรือวิถีชีวิต วัฒนธรรมดังกล่าว สะท้อนชัดเจนจากทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าหลังจากได้ทรงฟังเทศน์ของพระครูรูปหนึ่งในจังหวัดจันทบุรีว่า "มีเนื้อความเป็นนิทานมาก ข้อปฏิบัติมีแต่เล็กน้อย ไม่เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหลเลื่อมทราวมมาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อปฏิบัติที่จริงแท้สำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือที่เหลว ๆ ไหล ๆ ถาหนังสือที่ลึกเกินไปผู้อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง" (กรมพระยาวชิรญาณ ๙ ๒๕๑๔ ข: ๕๔) และเมื่อทรงพบว่า คนไทยส่วนใหญ่ตามหัวเมืองไม่รู้จักศีล ๕ ก็ทรงสรุปว่าคนเหล่านั้น "เห็นเลื่อมทราวมมาก ดูเป็นคนไทยไม่มีศาสนา" (อ้างใน ศรีสุพร: ๑๓๐) ดังนั้นจึงทรงเห็นว่า จะต้องมีการผลิตตำราพุทธศาสนาให้มาก ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพราะทรงเห็นว่า "การอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอนนั้น เป็นที่เข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ดีกว่าฟังเทศนา" (อ้างใน ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย: ๒๖)

ทัศนะเช่นนี้ได้แพร่หลายในหมู่ชนชั้นนำในเมืองทั้งมณฑลและพระสงฆ์ ดังนั้นเมื่อพระสงฆ์จากส่วนกลางถูกส่งไปตามหัวเมืองจึงมีปฏิกริยาในทางลบต่อพุทธศาสนาแบบที่ชาวบ้านนับถือ

ความขัดแย้งดังกล่าวอาจเรียกได้ว่าเป็นความขัดแย้งทางโลกทัศน์ อย่างไรก็ตามยังมีอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ความขัดแย้งระหว่างพระปริยัติจากในเมืองกับพระท้องถิ่นรุนแรงขึ้น นั่นก็คือความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมเมืองกับวัฒนธรรมชนบท หรือพูดให้ถูกต้องกว่านั้นก็คือวัฒนธรรมเจ้ากับวัฒนธรรมไพร่ (และที่ลึกลงไปในจิตใต้สำนึกก็คืออคติทางด้านเชื้อชาติ โดยเฉพาะอคติต่อความเป็นลาว^๖)

^๖ อคติต่อความเป็นลาวเป็นความเชื่อซึ่งมีอิทธิพลอยู่ในคณะสงฆ์กรุงเทพ ฯ มีไม่น้อย ไม่เว้นมหานิกายและธรรมยุต ดังส.ศิวัรักษ์ได้ชี้ว่าสาเหตุที่เจ้าอาวาสวัดสามพระยาลาออกจากตำแหน่งอธิการบดี มหาวิทยาลัย อีกรีก่อนตัวจากการเป็นสังฆมนตรีลอย ก็เพราะมี "พระลาว" (คือพระพิมลธรรม อาจ อสโภ) มาเป็นสมณายกมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์ปกครองเหนือท่าน (ส.ศิวัรักษ์ ๒๕๔๓: ๔๓) และสาเหตุที่พระธรรมเจดีย์ (จูม) ไม่ได้รับอาราธนาให้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์เมื่อสิ้นสมเด็จพระพุทธโฆษา

ธรรมยุตกับเจ้านั้นสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้นตั้งแต่แรกเริ่ม ไม่เพียงแต่นิกายนี้จะเกิดขึ้นโดยเจ้า หากยังได้รับการอุปถัมภ์อย่างใกล้ชิดจากเจ้า เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่๔ เป็นต้นมา ทั้งยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่มาบวชในนิกายนี้โดยตลอด จนกระทั่งรุ่งเรืองอย่างมากในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ธรรมเนียมอย่างเจ้าได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของธรรมยุตอยู่ไม่น้อย ไม่ว่าจะเป็นข้อวัตรส่วนบุคคลหรือศาสนพิธี โดยเฉพาะประการหลังนี้เห็นได้ชัดเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามจัดระเบียบวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้เป็นอย่างเดียวกัน ด้วยการเริ่มต้นที่พระบรมมหาราชวัง ทรงนิมนต์ให้พระสงฆ์ทุกอารามผลัดเปลี่ยนเวรเข้าไปบิณฑบาตในพระราชวังเพื่อจะได้ทรงวางแบบแผนทางด้านศาสนพิธีให้พระปฏิบัติเหมือนกัน ไม่ว่าในเรื่องถวายสังฆทาน กฐิน ระเบียบปฏิบัติของพระสงฆ์ในเมืองจึงมีอิทธิพลของราชสำนักเข้าไปมาก และด้วยวิธีนี้ ระเบียบปฏิบัติของคณะธรรมยุตินิกายที่ทรงริเริ่มไว้แต่ครั้งเป็นวชิรญาณภิกขุ ก็ได้ถ่ายทอดไปให้แก่พระมหานิกายในกรุงเทพฯ ฯ (ศรีสุพร: ๘๙)

การที่พระสงฆ์จากเมืองนำธรรมเนียมอย่างใหม่ตามแบบราชสำนักเข้าไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น การนิยมใช้พัด ย่าม โต๊ะหมู่บูชา ภูเขาโยง หมอนอิง กิ๋นน้ำชา หรือฉันทด้วยช้อนส้อม ตลอดจนการใช้สรพนาม และวิธีการนั่ง ไม่ก่อให้เกิดปฏิกิริยามากเท่ากับการกะเกณฑ์ให้พระท้องถิ่นใช้ข้อวัตรอย่างใหม่ที่แปลกแยกกับวัฒนธรรมชาวบ้าน เช่น การไม่ให้พระทำงานประเภทใช้แรง เพราะถือว่าการอาบเหงื่อเนื้อตัวเปรอะเปื้อนนั้นเป็นอาการอย่างไร้ งานดังกล่าวควรให้เป็นเรื่องของฆราวาส ส่วนพระนั้นควรรักษาตัวให้สะอาดหมั่นจีวรประณีต รายงานของผู้อำนวยการศึกษาหลายมณฑลจะบันทึกว่า เจ้าอาวาสลงมือซ่อมวัดด้วยตนเอง คราวหนึ่งเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมาได้ดักเตือนเจ้าอาวาสว่า อย่าได้ตัดต้นไม้หรือเกี่ยวหญ้าแฝกเพื่อมุ่งหลังคา คำตอบที่ท่านได้รับก็คือ หากพระไม่ได้รับอนุญาตให้ตัดต้นไม้หรือเกี่ยวหญ้าแล้วใครจะสร้างกุฏิหรือซ่อมแซมวัด (Kamala: 24-25)

การแผ่ขยายของพุทธศาสนาจากส่วนกลาง ได้มาพร้อมกับระเบียบกฎเกณฑ์และข้อห้ามอย่างใหม่มากมายมาสู่พระสงฆ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ พระไม่เพียงแต่จะถูกสั่งห้ามขุดดิน ตัดหญ้า เล่นหมากruk แข่งเรือ ตีกลอง และร่วมงานบุญบั้งไฟเท่านั้น หากยังถูกห้ามไม่ให้ก่อสร้างและบูรณะวัดวาอารามด้วยตนเอง ทั้ง ๆ ที่เป็นธรรมเนียมของภาคอีสาน(กิตติรัตน์: ๗๑) ระเบียบดังกล่าวบางส่วนเป็นข้อห้ามที่มีในพระวินัยอยู่แล้ว แต่ก็มีไม่น้อยที่เป็นการเอาค่านิยมอย่างในเมืองหรือในราชสำนักเข้าไปกะเกณฑ์ให้พระท้องถิ่นปฏิบัติตาม สะท้อนให้เห็นถึงความไม่เข้าใจชุมชนท้องถิ่นและบ่งชี้ถึงอคติต่อวัฒนธรรมพื้นบ้านไปด้วยในตัว ทศนะดังกล่าวมีอยู่อย่างแพร่หลายในหมู่พระปริยัติจากในเมือง บางรูปกล่าวเหยียด

จารย์(เจริญ) ก็เพราะถูกรังเกียจว่าเป็นพระลาวเช่นกัน (ส.ศิริรักษ์ ๒๕๔๔: ๙๘) อคติทางด้านเชื้อชาตินี้น่าเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พระป่าสายอีสานไม่ได้รับความสนับสนุนจากคณะสงฆ์ในกรุงเทพฯ ฯ มาเป็นเวลานาน แม้กระทั่งในหมู่ธรรมยุตด้วยกัน

พระท้องถิ่นที่เทศน์เป็นภาษาลาว(อีสาน)ว่าเหมือนกับ "ฟังนกเขาขันเราดี ๆ นี่เอง" ครั้นพระบ้านนอกพยายามเทศน์ภาษาไทยกลางก็ถูกดูแคลนเช่นกันว่า "นอกจากเสียงแปรงเป็นเจ๊กพูดไทยไม่ชัดแล้ว ทำนองยังแพ้ตาขอทานแซนดวนที่ข้าพเจ้าเคยได้ฟังแกร้องแถบสะพานพุทธยอดฟ้าเสียอีก" (พระเทพสุเมธี: ๑๓)

ในด้านหนึ่งการจัดการปกครองคณะสงฆ์ซึ่งเริ่มในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประสบความสำเร็จในด้านการกวตั้นควบคุมให้พระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรเอื้อเพื่อพระวินัยมากขึ้น พระที่พกพามีตาดาบ ดิด่ฟันกินเหล้า หยอกสาว ไม่สามารถทำตัวสะกดวงสบายได้เหมือนก่อน ขณะเดียวกันการทำสังฆกรรม เช่น การอุปสมบท การสวดปาฏิโมกข์ ก็เป็นไปอย่างถูกต้องตามพระวินัยมากขึ้น และมีการเอาใจใส่ในการศึกษาของพระเณรมากขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งการปกครองอย่างใหม่ที่น่าเข้ามาได้ทำให้พระสงฆ์ถูกแยกออกจากชุมชนอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน กฎระเบียบต่าง ๆ ของส่วนกลางทำให้พระท้องถิ่นไม่สามารถเข้าร่วมประเพณีพิธีกรรมของชุมชนได้แต่ก่อน เช่น บุญบั้งไฟ แข่งเรือ แข่งตีกลอง พร้อมกันนั้นอิทธิพลจากคณะสงฆ์ส่วนกลางยังบั่นทอนธรรมเนียมประเพณีและภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นอย่างมาก ความรู้ทางด้านโหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ และศิลปะด้านต่าง ๆ เช่น ปี่พาทย์ราดตะโพน จิตรกรรมฝาผนัง วิชาผูกบัว ทำดอกไม้ไฟ ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับภาษาท้องถิ่นและธรรมเนียมพื้นบ้าน ถูกรังเกียจว่าต่ำต้อยด้อยค่ากว่าวิชาเลข ภาษาไทย ภาษาบาลี และความรู้ทางด้านปริยัติ ผลที่ตามมาคือ พระเณรที่ไปเรียนกลับมาจากในเมืองเมินเฉยต่อวัฒนธรรมของตน รังเกียจภาษาท้องถิ่นและภูมิปัญญาดั้งเดิมของตน ดูถูกคนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้าน ในที่สุดแม้กระทั่งครูบาอาจารย์แต่ดั้งเดิม ก็ไม่ให้ความเคารพ เพราะถือว่ามีความรู้้น้อยกว่าตน และกิริยามารยาทไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยเท่าตน

เห็นได้ชัดว่า ขณะที่การศึกษาอย่างใหม่ในทางโลกทำให้นักเรียนดูถูกพ่อแม่ปู่ย่าตายายว่าโง่เขลา คร่ำครึ เพราะอ่านหนังสือไม่ออก คิดเลขไม่เป็น ในแวดวงพระสงฆ์ ทัศนคติดังกล่าวก็เกิดขึ้นอย่างเดียวกัน เพราะการศึกษาอย่างใหม่ในทางศาสนา มองในแง่หนึ่งนี่ก็คือ การครอบงำของโลกทัศน์แบบเหตุผลนิยมที่มีฐานจากในเมือง(ซึ่งได้รับอิทธิพลจากวิทยาศาสตร์และราชสำนัก) จนโลกทัศน์ที่อิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีชุมชนท้องถิ่นเป็นรากฐานหาที่ยืนได้ลำบากขึ้นทุกที ความหลากหลายของพุทธศาสนาทั้งในด้านแนวคิด การสอน และข้อวัตรปฏิบัติก็เริ่มจะหดหาย เหลือเพียงแบบแผนหนึ่งเดียว นั่นคือแบบแผนที่อิงตำราและการใช้เหตุผล

พุทธศาสนาที่อิงตำราและการใช้เหตุผลนี้ได้คุกคามและปฏิเสธแม้กระทั่งการใช้สมาธิภาวนาเพื่อเข้าถึงความจริง ทัศนคติต่อสมาธิภาวนาปรากฏเด่นชัดในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ก็อาจได้รับอิทธิพลมาจากคณะธรรมยุตยุคแรก โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งแม้จะทรงสนใจวิปัสสนากรรมฐาน และมีงานนิพนธ์ในเรื่องนี้หลายชิ้น แต่พระองค์ก็ทรงมีอคติต่อพระป่าหรือพระวิปัสสนาธุระในเมือง โดยทรงเห็นว่าพระเหล่านี้ไม่มีความเข้าใจในหลักธรรมที่แท้ หากแต่หนักไปทางไสยศาสตร์หรือสิ่งมกมายมากกว่าอะไรอื่น (Taylor: 42) เนื่องจากพระองค์

เห็นว่าพุทธศาสนาจะเข้าใจได้ด้วยปัญญา จึงเน้นปริยัติศึกษาเป็นหลัก ทศณะดังกล่าวได้สืบทอดมาถึง พระธรรมยุตรุ่นหลัง ๆ รวมทั้งพระที่ได้รับการศึกษาอย่างใหม่จากในเมือง ดังมีความเชื่อในหมู่พระดังกล่าวว่าก่อนการปฏิรูปโดยคณะธรรมยุตนั้น ไม่มีพระปฏิบัติรูปใดที่เข้าใจธรรมะเลย พระป่าทั้งหลายก่อนหน้านั้นขึ้นไปล้วนเป็นพวกเล่นไสยศาสตร์และอภินิหารเท่านั้น ทศณะดังกล่าวอาจเป็นเพราะความเชื่อมั่นในปริยัติศึกษาที่คณะธรรมยุตได้วางรากฐานไว้ ความเชื่อที่ว่าปริยัติศึกษามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรม สะท้อนได้จากทศณะของบางคนที่เชื่อว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นบิดาแห่งปริยัติศึกษาแผนใหม่ของไทย) เป็นพระอรหันต์รูปแรกของกรุงรัตนโกสินทร์เลยทีเดียว (Taylor :127,147)

เมื่อมีอคติต่อพระปฏิบัติโดยเฉพาะพระป่าเช่นนี้ จึงไม่น่าแปลกใจที่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตและลูกศิษย์ในช่วงแรก ๆ ถูกมองด้วยสายตาหวาดระแวงและรังเกียจจากเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ ในภาคอีสาน โดยเฉพาะเจ้าคณะมณฑลอิสาน(อุบลราชธานี) ถึงกับให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองขับไล่ลูกศิษย์ของท่านที่กำลังธุดงค์อยู่ในป่า ให้ออกไปจากพื้นที่ที่ท่านรับผิดชอบอยู่ อีกทั้งยังห้ามไม่ให้ชาวบ้านไ้บาตร ทั้ง ๆ ที่ทั้ง ๒ ฝ่ายสังกัดนิกายเดียวกัน(Taylor: 137) เจ้าคณะมณฑลท่านนี้ (อ้วน ติสโส) ในเวลานั้นไม่อาจยอมรับได้ว่า พระอาจารย์มั่นมีคุณสมบัติที่จะเป็นอาจารย์สอนธรรมให้แก่พระและโยมได้ เนื่องจากท่านไม่ได้ผ่านปริยัติศึกษามาก่อน นอกจากจะไม่ได้เป็นเปรียญแล้ว ยังไม่สำเร็จนกรรมเอกด้วย ในการพบปะกันที่กรุงเทพฯ ฯ เจ้าคณะมณฑลรูปนี้ซึ่งในเวลานั้นได้รับเลื่อนสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ ตำแหน่งสังฆนายก(ซึ่งถึงตอนนี้ได้หันมายอมรับพระอาจารย์มั่นและเห็นคุณค่าของกรรมฐานแล้ว) ได้ถามพระอาจารย์มั่นว่า ในเมื่อท่านอยู่แต่ในป่า ไม่มีตำรา จะเรียนรู้ธรรมได้อย่างไร คำตอบของอาจารย์มั่นก็คือ"ธรรมนั้นมีอยู่ทุกหย่อมหญ้าสำหรับผู้มีปัญญา" (พระญาณวิริยาจารย์: ๑๓๒)

อคติต่อพระปาดังกล่าวไม่ได้เกิดกับพระสังฆาธิการธรรมยุตเท่านั้น หากฝ่ายมหานิกายก็เป็นด้วย เจ้าคณะจังหวัดอุดรธานีผู้หนึ่งได้ให้เหตุผลเดียวกันว่า ที่ไม่ประทับใจพระอาจารย์มั่น ก็เพราะท่านดูจะไม่มีความรู้ทางด้านปริยัติ ยิ่งไปกว่านั้นก็คือท่านไม่ได้สวดตามแบบที่ปฏิบัติกันก่อนจะเทศน์ (Taylor: 68) กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ท่านไม่รู้ธรรมเนียมสงฆ์ที่ขนานนามจากในเมืองวางเอาไว้นั่นเอง

การให้ความสำคัญแก่ปริยัติและปฏิบัติแตกต่างกัน กล่าวได้ว่าเป็นความแตกต่างอีกอย่างหนึ่งระหว่างพระสังฆาธิการที่เรียนจากในเมืองกับพระท้องถิ่น เห็นได้จากเวลาทำทะเบียนพระสงฆ์ที่พำนักอยู่ในวัดเพื่อส่งกรุงเทพฯ ฯ พระท้องถิ่นจะใส่ชื่อพระฝ่ายวิปัสสนาธุระก่อนแล้วจึงตามด้วยพระฝ่ายคันถธุระอันเป็นธรรมเนียมที่มีมาช้านาน แต่พระสังฆาธิการที่เรียนจากในเมืองจะทำตรงข้าม (Kamala: 313)

เป็นเพราะเห็นปริยัติสำคัญกว่าการปฏิบัติ ประกาศนียบัตรสำคัญกว่าประสบการณ์นี้เอง พุทธศาสนาจากส่วนกลางเมื่อแผ่ไปถึงแห่งหนตำบลใด ก็ทำให้สมาธิวิปัสสนาเรี่ยลงจนถึงกับปลาสนาการไป หาไม่ก็ทำกันอย่างแอบ ๆ ขณะที่ปริยัติโดดเด่นขึ้นมาแทน โดยมีแบบแผนเหมือนกันหมดทั้งประเทศ

คือการเรียนนักรธรรมและบาลีด้วยหลักสูตรอย่างเดียวกัน ทั้งนี้จุดสูงสุดก็คือ การสอบที่จัดโดยส่วนกลาง จนเกิดความเข้าใจกันอย่างผิด ๆ ไปทั่วว่า การศึกษาระรณนั้นมิจุดหมายเพียงเพื่อสอบให้ผ่าน "สนามหลวง" เท่านั้น

ยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงเป็นยุคที่การปริยัติศึกษารุ่งเรือง อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะเมื่อทรงได้รับเลื่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีอำนาจคุมการคณะสงฆ์อย่าง สมบูรณ์ ได้มีการปรับปรุงหลักสูตรใหม่ รวมทั้งปรับเปลี่ยนระบบการเรียนการสอนและการสอบขนาน ใหญ่ เช่นใช้วิธีนั่งเรียนเป็นชั้น ๆ มีกำหนดเวลาเรียนที่แน่นอน และสอบด้วยการเขียนแทนที่จะสอบ ด้วยปากเปล่า มีกำหนดการสอบแน่นอนเป็นประจำทุกปี มีหลักเกณฑ์สำหรับการตรวจข้อสอบที่แน่นอน ทั้งนี้โดยดำเนินตามแบบอย่างทีริเริ่มไว้ที่มหาวิทยาลัย จนในที่สุดก็สามารถผลักดันหลักสูตรและเปิดสนามสอบไปได้ครบทุกมณฑล ทำให้ที่คณะในทางพุทธศาสนาของพระเณรทั่วประเทศอยู่ในรูปรอยเดียวกันมากขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ยุคนี้เองที่สมาธิภาวนาได้ถูกพรากออกไปจากชีวิตการ ศึกษาของพระเณรอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน จะเรียกว่าเป็นยุคที่วิปัสสนาธุระตกต่ำอย่างยิ่งก็ได้ แม้ว่า ภายหลังสมาธิภาวนาจะกลับเป็นที่สนใจใหม่ด้วยอิทธิพลของพระอาจารย์มั่น สำนักวัดมหาธาตุ ฯ และ สอนโมกข์ ฯ แต่ปริยัติศึกษาก็ยังเป็นกระแสหลักอยู่นั่นเอง

หนุนเสริมด้วยอำนาจรัฐ

การที่พระลาว เขมร ไทยใหญ่ มอญ ซึ่งเคยมีระเบียบแบบแผนของตนเอง หันมายอมรับขนบธรรมเนียม ค่านิยมและการตีความพระธรรมวินัยของชนชั้นนำในกรุงเทพฯ ฯ พร้อมกับยอมอยู่ใต้การบังคับบัญชาของพระจากส่วนกลางนั้น ไม่อาจเกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการเผยแพร่การศึกษาอย่างใหม่เข้าไป หรือ ด้วยการส่งพระไปประกาศศาสนาตามท้องถิ่นต่าง ๆ แต่เพียงลำพังเท่านั้น ปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือการใช้อำนาจรัฐเข้าไปหนุนเสริมการปกครองคณะสงฆ์

กฎหมายต่าง ๆ ที่ออกมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ (และรัชกาลต่อ ๆ มา) อาทิ พระราชบัญญัติลักษณะ ปกครองคณะสงฆ์ร.ศ.๑๒๑ พระราชกฤษฎีกาแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ พ.ศ.๒๔๕๖ เป็นต้น ได้ทำให้คณะ สงฆ์ที่กรุงเทพฯ ฯ มี "เงื้อมมือ" ในการควบคุมกิจการด้านศาสนาในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร อำนาจในการให้บรรพชาอุปสมบทซึ่งเคยเป็นของพระท้องถิ่นที่มีคุณสมบัติเป็นอุปัชฌาย์ตามพระธรรม วินัย ถูกดึงมาสู่ส่วนกลาง พระที่จะมีสิทธิบวชกุลบุตรได้ต้องเป็นอุปัชฌาย์ที่ได้รับการแต่งตั้งและอนุมัติ จากเจ้าคณะกลาง (หรือเจ้าคณะมณฑล) และเสนาบดีกระทรวงธรรมการ (หรือสมุหเทศาภิบาล) เท่านั้น เช่นเดียวกับการสร้างวัด สร้างโบสถ์ หรือผูกพัทธสีมา จำต้องได้รับอนุญาตจากกระทรวงธรรมการ หรือผู้ว่าราชการเมืองเท่านั้น ส่วนสำนักสงฆ์ (วัดที่ยังไม่ได้ผูกพัทธสีมา) ชาวบ้านก็ไม่สามารถสร้างตาม อำเภอใจดังแต่ก่อน หากจะต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าคณะแขวงและนายอำเภอด้วย ขณะเดียวกันเพื่อ ป้องกันมิให้พระอยู่นอกเหนือการควบคุม จึงมีกฎหมายให้พระเณรต้องสังกัดวัด ผู้ที่ประพฤติตัวเป็น

พระจระจัดจะต้องถูกจับสึก ไม่ต้องสงสัยเลยว่าจุดหมายก็เพื่อให้พระเถระทุกรูปอยู่ในสายตาของพระสงฆ์ที่ทางการไว้วางใจมอบหมายให้เป็นเจ้าอาวาส

กฎหมายดังกล่าวเป็นความพยายามที่จะรื้อถอนอำนาจและอิทธิพลของพระที่มีวัตรปฏิบัติหรือแนวการสอนที่ทางการไม่รับรอง ในด้านหนึ่งก็เป็นการทำให้คณะสงฆ์มีความเป็นหนึ่งเดียวกันในด้านข้อวัตรปฏิบัติและแนวคิด แต่ในเวลาเดียวกัน ก็เป็นการลดทอนอำนาจของชุมชนต่าง ๆ ไปด้วย สิทธิโดยชอบธรรมที่ชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ เคยมีในกิจการด้านศาสนาถูกพรากออกไปเป็นของรัฐทันที วัดซึ่งเคยเป็นของชุมชนตามประเพณีดั้งเดิม ถูกกฎหมายริบไปเป็น"สมบัติสำหรับพระศาสนา"ภายใต้การดูแลของรัฐ ขณะเดียวกันวัดที่สร้างขึ้นหลังจากกฎหมายดังกล่าวออกมา จะเป็นวัดได้หรือไม่ ไม่ได้ขึ้นอยู่กับการยอมรับของชาวบ้านอีกต่อไป หากขึ้นอยู่ว่ารัฐให้ความเห็นชอบหรือไม่ วัดใดที่ชาวบ้านก่อตั้งอย่างชอบธรรมตามประเพณี หมดสถานะแห่งความเป็นวัดไปทันที (แม้แต่สำนักสงฆ์ตามกฎหมาย ก็เป็นไม่ได้) ถ้าหากรัฐไม่อนุญาต ในทำนองเดียวกัน ใครจะเป็นอุปัชฌาย์ได้หรือไม่ ลำพังความยอมรับนับถือของชุมชนก็ยังไม่เพียงพอ หรือไม่สำคัญเท่ากับความเห็นชอบของรัฐ อุปัชฌาย์คนใดแม้จะได้รับการ"แต่งตั้ง"โดยชาวบ้าน แต่ถ้ารัฐไม่รับรู้ด้วยก็กลายเป็นอุปัชฌาย์เถื่อนไปทันที และต้องได้รับโทษทัณฑ์จากบ้านเมืองดังครุฑาครีวชัย อุปัชฌาย์ที่ได้รับการเลือกจากพระสงฆ์และชาวบ้านตามประเพณีเดิมนั้น มิได้เป็นศูนย์กลางของเครือข่ายระหว่างวัดต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้วเท่านั้น หากยังเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านในท้องถิ่น ทั้งนี้เนื่องจากท่านเป็นที่ยอมรับนับถือของชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ จึงมักมีการส่งลูกไปบวชกับท่านข้ามหมู่บ้าน (นิธิ ๒๕๓๖ ก: ๑๒๗) ดังนั้นเมื่ออุปัชฌาย์ตามระบบดังกล่าวถูกยกเลิก และแทนที่ด้วยอุปัชฌาย์ที่มาจากการแต่งตั้งของรัฐหรือส่วนกลาง จึงไม่เพียงแต่จะทำลายเครือข่ายของวัดในภาคต่าง ๆ ที่ผูกติดอยู่กับอุปัชฌาย์ตามประเพณีเดิมนั้น หากยังทำลายเครือข่ายระหว่างพระกับชาวบ้านที่มีอุปัชฌาย์อย่างเดิมเป็นศูนย์กลางด้วย สิ่งที่มาแทนที่ความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่นก็คือความสัมพันธ์ที่ขึ้นกับส่วนกลาง

เห็นได้ว่า กิจการด้านศาสนาซึ่งเคยเป็นเรื่องของชุมชน กลับไปอยู่ในมือของรัฐจนเกือบหมด สิ่งที่ตามมา คือคณะสงฆ์ก็กลายเป็นของรัฐไปด้วย เพราะรัฐเข้ามาควบคุมอย่างเต็มที่ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มหาเถรสมาคมอยู่ภายใต้กำกับของกระทรวงธรรมการ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นประมุขสูงสุดกลาง ๆ เมื่อขึ้นรัชกาลที่ ๖ แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะกำกับดูแลการคณะสงฆ์เอง แต่รัฐก็ยังมีอำนาจในการพระศาสนาหลายเรื่อง (เช่น การตั้งอุปัชฌาย์)

การยกเลิกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ร.ศ. ๑๒๑ และแทนที่ด้วยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ร.ศ. ๒๔๔๔ แม้จะทำให้คณะสงฆ์มีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น ตรงที่แยกอำนาจบริหารนิติบัญญัติและตุลาการออกจากกัน โดยมีสังฆสภามาถ่วงดุลกับคณะสังฆมนตรี และมีคณะวินัยธรทำหน้าที่ตัดสินอธิกรณ์ อีกทั้งยังให้ยุบเลิกมหาเถรสมาคม และกำหนดให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นเพียงพระประมุข ไม่มีอำนาจบริหารคณะสงฆ์ แม้กระนั้นสิ่งหนึ่งที่ยังสืบทอดมาไม่เปลี่ยนแปลงก็คือการให้

อำนาจแก่รัฐในเรื่องสำคัญหลายเรื่องเกี่ยวกับคณะสงฆ์ อาทิ การให้อำนาจรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการในการลงนามแต่งตั้งคณะสังฆมนตรี ประธานและรองประธานสังฆสภา รวมทั้ง "ถวายความเห็น (ต่อสังฆมนตรี) ให้ลาออก" นอกจากนั้นยังสามารถเรียกประชุมวิสามัญสังฆสภาและเสนอญัตติต่อสังฆสภาได้ ในทำนองเดียวกัน พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับปัจจุบัน(พ.ศ.๒๕๐๕ แก้ไขเพิ่มเติมพ.ศ.๒๕๓๕) ซึ่งนำมหาเถรสมาคมกลับมาโดยมีอำนาจอย่างเบ็ดเสร็จ พร้อมกับยกเลิกสังฆสภาและคณะสังฆมนตรี ก็ยังให้อำนาจรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการในการลงนามแต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคม และให้พ้นจากตำแหน่ง และมีอำนาจในการประกาศนามสมเด็จพระราชาคณะที่ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช ยิ่งกว่านั้นในการแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราช ก็ต้องกระทำโดยนายกรัฐมนตรีเป็นผู้เสนอชื่อมูลเกล้า ฯ ที่พิเศษยิ่งกว่าฉบับใด ๆ คือการให้อำนาจรัฐบาลในการถอดถอนสมเด็จพระสังฆราช (โดยผ่านพระมหากษัตริย์)

ไม่เพียงแต่คณะสงฆ์โดยรวมเท่านั้นที่กลายเป็นของรัฐ แม้กระทั่งพระในฐานปัจเจกบุคคล ก็มีความพยายามทำให้เป็นของรัฐยิ่งกว่าเป็นของชุมชน ทั้งนี้โดยอาศัยสมณศักดิ์และตำแหน่งในคณะสงฆ์เป็นอุปกรณ์สำคัญ ถ้าหากการลงโทษตามกฎหมายเป็นไม้แข็ง การให้สมณศักดิ์ก็เป็นไม้หนุมที่ใช้ดึงพระให้มาขึ้น (หรือสยบยอม) ต่อรัฐหรือตอบสนองนโยบายของผู้ปกครองสงฆ์ที่ส่วนกลาง

นับแต่อดีตสมณศักดิ์เป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่พระราชนานแก่พระรูปใดรูปหนึ่งตามพระราชอัธยาศัย ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระราชอำนาจดังกล่าวได้ถูกนำมาใช้อย่างมากในการเสริมสร้างรัฐชาติโดยการทำให้พระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรยอมรับการปกครองแบบใหม่ที่รวมอำนาจโดยส่วนกลาง ทั้งนี้เนื่องจากในระยะแรกที่เริ่มการปกครองดังกล่าวปรากฏพระสงฆ์ท้องถิ่นเป็นจำนวนมากพากันต่อต้าน สาเหตุสำคัญก็คือไม่พอใจที่มีพระจากกรุงเทพ ฯ มาปกครอง ทั้งๆ ที่ในท้องถิ่นก็มีพระสงฆ์ผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่นับถือของพระและชาวบ้านอยู่แล้ว แต่กลับถูกมองข้ามจากส่วนกลาง ดังนั้นจึงปรากฏว่าในบางเมือง อาทิ นครจำปาศักดิ์ มีพระสงฆ์เพียง ๒๐๐ กว่ารูปเท่านั้นที่ยอมขึ้นสังกัดกับเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ซึ่งถูกส่งมาจากกรุงเทพ ฯ ทำให้ท่านไม่มีอำนาจในการปกครองอย่างแท้จริง ยิ่งไปกว่านั้นปัญหาระหว่างนิกายก็มีส่วนทำให้เกิดการต่อต้านดังกล่าวดังที่นครจำปาศักดิ์อีกเช่นกัน เนื่องจากพระญาณรักขิตซึ่งว่าการเจ้าคณะมณฑลอีสาน (รูปเดียวกับที่เป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์องค์ที่เพิ่งกล่าว) เป็นพระธรรมยุต พระสงฆ์มหานิกายจึงไม่ยอมรับตำแหน่งเจ้าคณะเมืองและเจ้าคณะแขวงภายใต้การปกครองของท่าน และเมื่อเกิดกบฏผู้มีบุญในพ.ศ.๒๔๔๕ อันเป็นปฏิกริยาต่อการปกครองแบบเทศาภิบาลของรัชกาลที่ ๕ ความไม่พอใจเจ้าคณะมณฑลดังกล่าวก็เป็นเหตุผลักดันให้พระสงฆ์จากจังหวัดยโสธรและอุบลราชธานีหลายรูปเข้าร่วมขบถดังกล่าวด้วย (กิติรัตน: ๕๓, ๑๓๕, ๑๒๘)

ในภาคเหนือก็เช่นกัน ตัวอย่างหนึ่งก็คือความขัดแย้งระหว่างพระนพิสสิพิศาลคุณ ซึ่งได้รับสมณศักดิ์และการอุปถัมภ์จากส่วนกลาง (หลังจากบวชแปลงเป็นธรรมยุตแล้วไปศึกษาต่อในกรุงเทพ ฯ) กับ

พระสงฆ์ท้องถิ่น ที่มีครูบาฝ่ายหินเป็นผู้นำ โดยฝ่ายแรกกล่าวหาฝ่ายหลังว่าไม่ให้ความร่วมมือในการจัดการศึกษาแบบใหม่ และการวางระเบียบการปกครองพระสงฆ์ (แบบกรุงเทพฯ) ความขัดแย้งนี้บานปลายจนเกิดข้อถกเถียงในหมู่ชาวบ้านว่า "จะไหว้ตู้บ้านหรือตู้ป่า" (โศภา: ๗๓-๗๔)

การต่อต้านจากพระสงฆ์ในพื้นที่ทำให้ในเวลาต่อมาได้มีแต่งตั้งพระสงฆ์รูปสำคัญ ๆ ในท้องถิ่นให้เป็นเจ้าคณะเสียเอง พร้อมกันนั้นก็ใช้สมณศักดิ์เป็นเครื่องจูงใจให้พระท้องถิ่นยอมรับการปกครองจากส่วนกลาง (ครูบาฝ่ายหินภายหลังได้รับแต่งตั้งเป็นพระอภัยสารทะ เจ้าคณะเมืองเชียงใหม่) กล่าวอีกนัยหนึ่ง เป็นการดึงพระท้องถิ่นให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบการปกครองดังกล่าว อย่างไรก็ตามบ่อยครั้งก็ยังมีปัญหาอีกว่า ในบางท้องถิ่นเช่นภาคอีสาน มีพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ตามธรรมเนียมของท้องถิ่นอยู่แล้ว กล่าวคือพระรูปใดที่มีศิลาจารวัดตั้งงาม ชาวบ้านเคารพนับถือ ก็จะทำพิธี"ฮอดสง" เป็นการยกย่องอย่างเป็นทางการว่าท่านเป็นพระผู้ใหญ่ที่ควรแก่การนับถือ (ก่อ: ๙๔) บางรูปได้รับยกย่องเป็นพระครู บางรูปก็ได้เป็นถึงสังฆราช ในทำนองเดียวกัน ในภาคเหนือพระที่ชาวบ้านเคารพเลื่อมใสก็ได้รับการยกให้เป็นครูบาหรือเจ้าหัวหมวด การที่เจ้าคณะซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากส่วนกลางจะไปว่ากล่าวปกครองคณะสงฆ์ท้องถิ่นแทนพระสงฆ์ที่ได้รับการสถาปนาแบบดั้งเดิมนั้น เป็นเรื่องที่พระสงฆ์และชาวบ้านท้องถิ่นยอมรับไม่ถนัด เพราะนอกจากจะเป็นการข้ามหน้าข้ามตาท่านแล้ว นโยบายดังกล่าวยังทำให้พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่เหล่านั้นอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของพระจากถิ่นอื่นซึ่งมักมีอายุพรรษาและเป็นที่เคารพนับถือน้อยกว่าท่าน ทางออกของรัฐและคณะสงฆ์ส่วนกลางในเรื่องนี้ก็คือการทำให้สมณศักดิ์ของส่วนกลางมีสถานะสูงกว่าสมณศักดิ์ของพื้นบ้าน เพื่อจะได้เป็นที่ยอมรับของชาวบ้านมากขึ้น

เหตุผลดังกล่าวสะท้อนในรายงานของพระญาณรักขิตผู้อำนวยการมณฑลอีสานที่มีถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสดังนี้

การจัดตั้งเจ้าคณะให้เป็นพระครูมีชื่อนั้น เพราะเห็นด้วยเกล้าว่าในมณฑลนี้มีธรรมเนียม สโมสรมมตติ เปนพื้นเมือง เมื่อตายกหรือพระเถระในตำบลนั้น ๆ เห็นพร้อมกันว่า ใครควรได้รับสมมติก็หัดกันขึ้นให้เป็นพระครู ตั้งชื่อว่าพระครูพุทธบาล ธรรมบาล สังฆบาล หรือหลักคำ สังฆฮาด เปนต้น ตามชอบใจของผู้แต่งตั้งในสถานนั้น ๆ การหัดเช่นนี้ยังใช้กันอยู่ เมื่อจะตั้งเจ้าคณะ จะไม่แต่งตั้งให้มีชื่อเสียง ก็จะไม่เป็นที่นิยมและไม่รู้ลึกล่ามีเกียรติยศ จึงรับพระราชทานตั้งให้เป็น พระครูมีชื่อ และมีพิเศษจากพระครูที่เขาหัดกัน ด้วยออกหมายทั้งประเทศให้รู้ทั่วกันในนาที่นั้น ๆ แลขอให้ที่วราชการออกหมายประกาศด้วย แลตั้งชื่อตรงกับอำเภอเพื่อให้รู้จักกันง่ายในทางราชการ" (ราชกิจจานุเบกษา ๑๘: ๒๕) (เน้นในที่นี้)

ด้วยนโยบายเช่นนี้ ในที่สุดระบบสมณศักดิ์ซึ่งเคยมีอยู่หลากหลายทั่วประเทศ ก็เหลือเพียงระบบเดียวคือระบบของรัฐ การที่รัฐกลายเป็นผู้ผูกขาดการให้สมณศักดิ์ ทำให้รัฐมีอิทธิพลต่อพระชั้นนำใน

ท้องถิ่นได้เพิ่มขึ้น ที่มีผลชัดเจนคือท่านเหล่านั้นหันมายอมรับระบบคุณค่าที่รัฐกำหนด โดยไม่สนใจระบบคุณค่าดั้งเดิมที่เคยนับถือในชุมชน การเป็นอยู่อย่างสมถะ ใฝ่ในสมาธิภาวนา หรือสงเคราะห์ชาวบ้านในด้านจิตใจ มีความหมายน้อยกว่าการสร้างโบสถ์ ศาลาการเปรียญ การทำให้พระเถระสอบนักธรรมบาลีได้มาก ๆ หรือการจัดพิธีทางศาสนาตามที่ส่วนกลางกำหนด ทั้งนี้ก็เพราะว่างานประเภทหลังต่างหากเป็นปัจจัยในการได้มาซึ่งสมณศักดิ์ หาใช่กิจกรรมประเภทแรกไม่

ควรกล่าวด้วยว่าแม้สมณศักดิ์ของฝ่ายบ้านเมืองจะมีมากขึ้นแล้ว แต่ก็หาได้มีอิทธิพลอย่างมากต่อพระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร ตราบจนเมื่อถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ไม่เพียงแต่ทำให้สมณศักดิ์ของท้องถิ่นลดคุณค่าลง จนมีแต่สมณศักดิ์ของฝ่ายบ้านเมืองเท่านั้นที่ได้รับการยอมรับ หากยังทรงเป็นผู้ที่ทำให้สมณศักดิ์แพร่หลายไปอย่างกว้างขวางทั่วคณะสงฆ์อย่างไม่เคยมีมาก่อน ในด้านหนึ่งทรงทำให้สมณศักดิ์มีลำดับชั้นมากขึ้นถึง ๒๑ ชั้น โดยเฉพาะชั้นพระครูมีถึง ๑๑ ชั้น ขณะเดียวกันพระที่ได้รับสมณศักดิ์แต่ละชั้นก็มีจำนวนเพิ่มขึ้น เพราะเมื่อมีการแต่งตั้งเจ้าคณะระดับต่าง ๆ (ตั้งแต่เจ้าคณะจังหวัดอำเภอ ไปจนถึงตำบล) ให้ทั่วถึงครอบคลุมทุกเขตปกครอง (ซึ่งมีจำนวนเพิ่มขึ้นทุกครั้งที่มีการตั้งจังหวัด อำเภอ และตำบลใหม่) พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ก็เพิ่มขึ้นตามไปด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่ง ทรงทำให้มีสมณศักดิ์เพิ่มมากขึ้นทั้งในแนวตั้งและแนวราบ ขณะเดียวกันก็ทรงใช้สมณศักดิ์เป็นเครื่องมือในการเผยแผ่ผลักดันการศึกษาอย่างใหม่รวมถึงระเบียบแบบแผนที่พระองค์นิยม (เช่นการห่มแหวก) ผลก็คือ พระสงฆ์ที่สนองนโยบายของพระองค์เจริญรุดหน้าในทางสมณศักดิ์อย่างรวดเร็ว ส่วนพระสงฆ์ที่ไม่ยอมคล้อยตาม หาได้เจริญในยศฐาบรรดาศักดิ์ไม่ (ส.ศิวรักษ์ ๒๕๔๓: ๔๗)

การแพร่หลายของสมณศักดิ์อย่างไม่เคยมีมาก่อน ทำให้สมณศักดิ์ได้รับความสำคัญมากขึ้น จนกลายเป็นค่านิยมที่ฝังแน่นในสังคมไทย พระที่ไม่ได้สมณศักดิ์ ก็อยากหามาเป็นเกียรติแก่ตน ส่วนท่านที่ได้แล้วก็ปรารถนาสมณศักดิ์ที่สูงขึ้นไปอีก โดยที่การไต่เต้าแสวงหาดังกล่าวยากจะยุติ เนื่องจากมีสมณศักดิ์หลายชั้นมาก พระหัวเมืองในยุคก่อนหน้านั้น หากได้พระครูก็ถือว่าสูงสุดแล้ว จึงไม่คิดอยากได้สมณศักดิ์อีก ผิดกับระยะหลัง หากได้พระครูชั้นตรีก็ปรารถนาชั้นโท ชั้นเอก ครั้นได้พระครูชั้นเอกก็อยากได้เป็นพระราชาคณะ (ซึ่งก็มีอีกหลายชั้นเช่นกัน) ค่านิยมดังกล่าวทำให้สมณศักดิ์กลายเป็นเครื่องมือที่สำคัญของรัฐและพระสงฆ์ฝ่ายปกครองในการควบคุมพระทั่วสังฆมณฑลให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ

เมื่อสมณศักดิ์เป็นที่หมายปอง พระสงฆ์โดยเฉพาะที่เป็นพระสังฆาธิการจึงคอยจ้องมองสัญญาณจากส่วนกลางหรือเบื้องบน (ซึ่งแยกไม่ออกระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์) มากกว่าจะคำนึงถึงชุมชนท้องถิ่นของตน ทำให้ท่านตอบสนองนโยบายของรัฐ (ซึ่งคณะสงฆ์ไม่เคยปฏิเสธ) ยิ่งกว่าที่จะสนใจปัญหาหรือ

ความต้องการของชุมชนรอบวัด อีกทั้งยังทำให้ท่านไม่ให้ความสำคัญกับการศึกษาปฏิบัติอันเป็นหน้าที่หลักของพระตามพระธรรมวินัย ระบบดังกล่าวเป็นผลให้พระสงฆ์ยากที่จะเป็นตัวของตัวเองได้^๙

พระที่ไม่ตอบสนองนโยบายของรัฐ นอกจากจะไม่ได้รับหรือเลื่อนสมณศักดิ์แล้ว ยังอาจถูกถอดโดยผู้ปกครองได้เช่นพระเทพโมลี(สิริจันท)ซึ่งถูกถอดโดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องจากท่านเทศน์ขัดแย้งกับนโยบายของพระองค์ในการส่งทหารไปร่วมรบกับสัมพันธมิตรในสงครามโลกครั้งที่ ๑ ดังได้กล่าวแล้ว

ช่วยรัฐสร้างชาติ

การที่รัฐใช้อำนาจทางโลกเพื่อให้เกิดคณะสงฆ์ที่เป็นหนึ่งเดียวกันทั้งราชอาณาจักร เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างบูรณาการเพื่อความเป็นชาติในทุกด้าน การรวมศูนย์และการสร้างมาตรฐานให้เป็นหนึ่งเดียว คือ หลักการแม่บทที่นำมาใช้กับทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการศึกษา การแพทย์ การศาล การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในบริบทดังกล่าว ความเป็นหนึ่งเดียวกันทางด้านศาสนา ไม่ว่าด้านความเชื่อ การปฏิบัติและการปกครอง จึงเป็นเรื่องสำคัญ ไม่น้อยไปกว่าการที่คนในชาติจำเป็นต้องพูดภาษาเดียวกันคือภาษาไทยกลางอันถูกกำหนดให้เป็นมาตรฐานสำหรับทั้งประเทศ

อย่างไรก็ตาม รัฐไม่ได้เข้ามาควบคุมคณะสงฆ์และกิจการด้านศาสนาเพียงเพราะต้องการให้เกิดความเป็นหนึ่งเดียวกันทางด้านศาสนาเท่านั้น หากยังมุ่งหมายให้คณะสงฆ์ช่วยส่งเสริมการสร้างชาติในด้านอื่น ๆ ด้วย เริ่มตั้งแต่ปี ๒๔๔๑ คณะสงฆ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้รับมอบหมายจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้จัดการศึกษาหัวเมือง ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแบบทวยราษฎร์ที่ใช้หลักสูตรเดียวกันทั่วประเทศโดยกำหนดจากส่วนกลาง ไม่ต้องสงสัยเลยว่าหลักสูตรที่พระสงฆ์ใช้สอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วประเทศนอกจากวิชาพุทธศาสนา (ซึ่งจำกัดแค่เรื่องเบญจศีลเบญจธรรม) ยังมีวิชาภาษาไทย (กลาง) และ "ความพงศาวดาร" (กรมพระยาวชิรญาณ ๒๕๑๔ ฉ: ๓๙) เพื่อให้นักเรียนตั้งแต่เชียงใหม่ หนองคาย สงขลา ฯลฯ มีสำนึกประวัติศาสตร์ร่วมกัน ซึ่งก็คือสำนึกในประวัติศาสตร์ของส่วนกลางนั่นเอง

หลังจากเริ่มจัดการศึกษาหัวเมืองส่วนกลางได้ปีเดียว ก็เริ่มมีการทดลองจัดการปกครองคณะสงฆ์คู่ขนานกับการปกครองแบบเทศาภิบาล (ก่อนที่จะประกาศอย่างเป็นทางการด้วยการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ร.ศ. ๑๒๑ในปี ๒๔๔๕) การจัดการปกครองของคณะสงฆ์โดยแบ่งเป็นมณฑล เมือง แขวง ตามอย่างบ้านเมืองนั้น นอกจากจะช่วยให้ฝ่ายศาสนจักรและอาณาจักรประสานสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดแล้ว ยังมีส่วนช่วยให้คนท้องถิ่นยอมรับระบบเทศาภิบาลได้ง่ายเข้า ข้อ

^๙ กล่าวกันว่า แม้กระทั่งพระโพธิญาณเถร (ชา สุภัทโท) แห่งวัดหนองป่าพง ก็เคยปรารภกับลูกศิษย์ว่า ฝ่ายปกครองใช้สมณศักดิ์เพื่อควบคุมไม่ให้พระเป็นอิสระ

นี้มีความสำคัญไม่น้อยโดยเฉพาะเมื่อคำนึงว่าในเวลานั้น ปฏิบัติต่อต้านระบบนี้ได้ประทุขึ้นตามท้องถิ่นต่าง ๆ จนถึงกับเกิด"ขบถผีบุญ"ทั้งในภาคเหนือและภาคอีสาน

การส่งพระที่ได้รับการศึกษาจากส่วนกลางไปตามหัวเมืองต่างๆ ยังทำให้วัดต่างๆ กลายเป็น "ฐาน" ในการเผยแผ่วัฒนธรรมเมืองเข้าไปในท้องถิ่นที่เป็น"ชายขอบ"ของรัฐ (พร้อม ๆ กับพุทธศาสนาแบบทางการ) ไม่ว่าจะเป็นความคิดแบบเหตุผลนิยม การปฏิเสธความเชื่อหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมแบบราชสำนัก รวมทั้งภาษาไทยกลาง

ที่น่าสนใจก็คือ แม้กระทั่งพระปาสายพระอาจารย์มั่น ซึ่งเคยถูกรังเกียจจากคณะสงฆ์ ว่าเป็นพระจรจัดหรือฝึกฝนในไสยศาสตร์ และเป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูปของคณะสงฆ์ (เพราะไม่ยอมสังกัดวัดใดให้แน่นอน) ก็มีบทบาทสำคัญไม่น้อยในการสนองงานของฝ่ายคณะสงฆ์และบ้านเมืองในเรื่องดังกล่าว งานของจอห์น เทเลอร์ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ความศรัทธาในสิ่งที่ประชาชนในท้องถิ่นทุรกันดารมีต่อพระอาจารย์มั่นและลูกศิษย์ เป็นปัจจัยที่ช่วยให้อิทธิพลของรัฐสามารถแผ่ปกคลุมไปยังท้องถิ่นที่เจ้าหน้าที่บ้านเมืองเคยเข้าถึงได้ยาก ดังปรากฏว่าหลายแห่งที่พระอาจารย์มั่นได้พำนักและโปรดญาติโยมระหว่างรุดงค์นั้น ไม่เพียงจะกลายเป็นสำนักสงฆ์ และวัดในเวลาต่อมาเท่านั้น หากยังมีหน่วยงานราชการตามมา และกลายเป็นอำเภอในที่สุด (Taylor: 99) ในเวลาเดียวกันพระปาสายพระอาจารย์มั่นก็ได้อาศัยความสัมพันธ์อันดีกับฝ่ายปกครอง ช่วยให้งานของสายนี้ดำเนินไปได้อย่างราบรื่น

นี่เป็นสาเหตุหนึ่งที่พระปาสายพระอาจารย์มั่นได้รับการสนับสนุนจากรัฐและคณะสงฆ์ในที่สุด สำหรับคณะธรรมยุต การที่พระอาจารย์มั่นสามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ห่างไกล หมายถึงโอกาสที่จะขยายเครือข่ายสาขาของธรรมยุตให้กว้างขวางออกไป (ดังสมเด็จพระมหาธีรวงศ์เคยขอให้พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ซึ่งเป็นพระกรรมฐานอาวุโสรุ่นเดียวกับพระอาจารย์มั่น สร้างสำนักสงฆ์หรือวัดป่าหลายแห่งในจังหวัดอุบลราชธานีและกาฬสินธุ์) หลายแห่งแม้จะเริ่มจากการเป็นสำนักหรือวัดป่า แต่ในที่สุดก็กลายเป็นวัดแบบทางการเต็มรูป คือเป็นกลไกส่วนหนึ่งของระบบราชการ ทั้งของสงฆ์และของรัฐ โดยเจ้าอาวาสซึ่งเคยเป็นพระป่าก็ได้กลายมาเป็นเจ้าคณะตำบลหรือเจ้าคณะอำเภอไป

แต่นอกจากการขยายอิทธิพลของรัฐและคณะสงฆ์ (โดยเฉพาะธรรมยุต) แล้ว บทบาทสำคัญประการหนึ่งที่จะมองข้ามไปไม่ได้ก็คือ การเผยแผ่วัฒนธรรมอย่างใหม่ (ซึ่งเป็นที่รับรองของทางการ) เข้าไปในท้องถิ่นต่าง ๆ จริงอยู่พุทธศาสนาแบบที่ปฏิบัติกันในหมู่พระปาสายพระอาจารย์มั่นนั้นมีความแตกต่างจากพุทธศาสนาแบบทางการในเวลานั้นหลายอย่างโดยเฉพาะ การเน้นวิปัสสนาธุระ แต่สิ่งที่เหมือนกันคือการปฏิเสธความเชื่อเรื่องผี หรือการนับถือพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน รวมทั้งอดีตต่อพระท้องถิ่นซึ่งไม่เคร่งครัดในพระวินัย^๔ หลายแห่งที่พระปาสายดังกล่าวพำนัก ศาลปูตาจะถูกเผาหรือถูก

^๔ แม้อุดมเหมือนเป็นพระ"นอกคอก"ของธรรมยุต แต่ที่จริงพระอาจารย์มั่นได้รับอิทธิพลมากจากการปฏิรูปศาสนาของรัชกาลที่ ๔ และความเคลื่อนไหวของธรรมยุตในรัชกาลต่อมา ในด้านพระวินัย ตำราที่เป็นแบบฉบับของ

ทำลาย พระท้องถิ่นหลายรูปเปลี่ยนมาเข้าธรรมยุต หรืออย่างน้อยก็ยอมรับแบบแผนการปฏิบัติ ทั้งในด้านวินัยและธรรมเนียมสงฆ์ อย่างเดียวกับคณะสงฆ์ส่วนกลาง ในภาคเหนือพระป่าสายพระอาจารย์มั่นประสบความสำเร็จไม่มากนักน้อยในการลดอิทธิพลของครูบาศรีวิชัยและทำให้พระท้องถิ่นมีวัตรปฏิบัติที่เหมือนกับภาคอื่น (Taylor: 146) มิใช่จะต้องกล่าวว่า สำนักสงฆ์หลายแห่งที่เกิดขึ้นตามมาหลังจากพระอาจารย์มั่นมาถึง ไม่นานก็กลายเป็นวัดอย่างเป็นทางการ มีสำนักเรียนเกิดขึ้น เป็นการนำร่องให้วัฒนธรรมเมืองที่อิงแอบแนบแน่นกับพุทธศาสนาแบบทางการแพร่เข้าไปไกลยิ่งขึ้น รวมทั้งภาษาไทยกลางด้วย

การที่คณะสงฆ์สนองนโยบายของรัฐอย่างปรากฏผลเป็นรูปธรรมนั้น กล่าวได้ว่าเพิ่งปรากฏในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้เอง สาเหตุสำคัญประการหนึ่งก็เพราะมีระบบราชการที่แผ่คลุมและยึดโยงพระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร ระบบราชการนี้เองที่เป็น“มือไม้”ให้รัฐและพระสงฆ์ส่วนกลางสามารถผลักดันนโยบายของรัฐให้บังเกิดผลในท้องที่ห่างไกล ยิ่งกว่านั้นฝ่ายบ้านเมืองก็มีระบบราชการของตนเองซึ่งคู่ขนานกับระบบราชการของคณะสงฆ์ การประสานและผลักดันนโยบายให้คณะสงฆ์นำไปปฏิบัติจึงเป็นไปได้ง่ายขึ้น

อย่างไรก็ตามอีกปัจจัยหนึ่งซึ่งมองข้ามไปไม่ได้ก็คือ ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลระหว่างผู้นำฝ่ายรัฐกับผู้นำฝ่ายสงฆ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นอกจากเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังเป็นพระปิตุลาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่สมเด็จพระองค์นี้ได้เป็นประมุขสงฆ์ก็มีใช่เป็นเรื่องบังเอิญ หากเป็นเพราะการผลักดันและสนับสนุนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างสำคัญ ดังเห็นได้จากหลังจากสิ้นสมเด็จพระสังฆราช (สา) ในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ แล้ว ก็มีได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกเลยจนตลอดรัชกาล^๔ โดยในระหว่างนั้นทรงเป็นเหมือนประมุขสงฆ์กลาย ๆ แต่ในทางปฏิบัติก็ทรงมอบหมาย

ท่านและลูกศิษย์คือ บพพลีขาววรรณนา ซึ่งแต่งโดยพระอมราภิรักขิต ศิษย์รุ่นแรกของวชิรญาณภิกขุ นอกจากนั้นยังเชื่อว่า ท่านมีพื้นความรู้ทางด้านปริยัติจากระบบการศึกษาแผนใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงริเริ่ม อย่างน้อยก็ตอนที่ท่านยังเป็นสามเณร (Taylor: 142) ยิ่งลูกศิษย์ของท่านด้วยแล้ว หลายรูปมีความรู้ทางด้านปริยัติเป็นอย่างดีทั้งด้านนักธรรมและบาลี

^๔ การปล่อยให้ว่างสมเด็จพระสังฆราช จนพระบรมวงศานุวงศ์มีวิทยุและคุณวุฒิพร้อมเป็นสมเด็จพระสังฆราชนี้ เป็นแนวทางที่เริ่มมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว หลังจากสิ้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อพ.ศ. ๒๓๙๖ ก็มีได้ทรงตั้งผู้ใดเป็นพระสังฆราช จนเปลี่ยนรัชกาลไปแล้ว ๕ ปีจึงทรงแต่งตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ซึ่งเป็นศิษย์ธรรมยุตรุ่นแรกของวชิรญาณภิกขุขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช (ต่อภายหลังจึงได้เลื่อนพระยศเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า) รวมเป็นเวลาถึง ๒๐ ปีที่สังฆมณฑลว่างสมเด็จพระสังฆราช

ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงบัญชาการคณะสงฆ์ ทั้ง ๆ ที่ทรงมีอายุพรรษาน้อยกว่าสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายมหานิกายทุกรูป ต่อเมื่อเปลี่ยนรัชกาลจึงได้รับการแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชอย่างเป็นทางการ (แม้กระนั้นก็ยังทรงเป็นที่ยอมรับของพระมหานิกายหลายรูปซึ่งมีพรรษายุคกาลแก่กว่า เช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดระฆัง (ส.คิวัรัช ๒๕๓๓: ๔๗)

เพียงสังเกตว่านับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ จนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง สมเด็จพระสังฆราชล้วนสังกัดธรรมยุติกนิกาย โดยที่พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ก็ทรงบวชคณะนี้ ความสัมพันธ์ในลักษณะร่วมคณะนอกเหนือจากความสัมพันธ์ในทางสายโลหิต เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้รัฐกับคณะสงฆ์มีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีผลต่อกิจการของคณะสงฆ์และฝ่ายบ้านเมืองในระดับท้องถิ่นด้วย เห็นได้ชัดในภาคอีสาน เนื่องจากข้าหลวงต่างพระองค์หรือสมุหนเทศาภิบาลหลายท่านล้วนเคยบวชในคณะธรรมยุตทั้งสิ้น ไม่ว่าพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ หรือพระเจ้านั่งยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีส่วนสำคัญทำให้การขยายอำนาจของส่วนกลางและการเผยแผ่พุทธศาสนาแบบทางการเป็นไปอย่างสอดคล้องด้วยดีทั้ง ๒ ฝ่าย อีกทั้งยังส่งผลให้คณะธรรมยุตขยายตัวมากที่สุดในภาคนี้

พุทธศาสนากับความเป็นไทย

การเผยแผ่พุทธศาสนาแบบทางการ พร้อม ๆ กับการสร้างสำนึกของความเป็นไทยโดยคณะสงฆ์นี้ยังดำเนินการสืบต่อมาในยุคปัจจุบัน โดยส่วนหนึ่งแปรรูปเป็นโครงการพระธรรมจาริก ดูเผิน ๆ จุดหมายคือให้ชาวเขาหันมาสมาทานพุทธศาสนา แต่ลึกลงไปกว่านั้นก็คือต้องการให้เขาเป็น"ไทย" เพราะความเชื่อของทางภวภูมิตั้งแต่สมัยสุโขทัยว่าความเป็นพุทธกับความเป็นไทยนั้นแยกจากกันไม่ออก ตราบใดที่ชาวเขายังไม่ได้นับถือพุทธ ก็ยากที่เขาจะสำนึกตนว่าเป็นคนไทย ดังนั้นจึงอาจก่อปัญหาความมั่นคงในชาติได้ คือเป็นเครื่องมือของ"ต่างชาติ" ซึ่งก็ได้แก่คอมมิวนิสต์นั่นเอง

ควรกล่าวย้ำในที่นี้ว่า การที่พุทธศาสนากับความเป็นไทยกลายเป็นหนึ่งเดียวกันได้ ก็เพราะเกือบร้อยปีที่ผ่านมาพุทธศาสนาได้ถูกตีความให้ตอบสนองเกื้อกูลต่อรัฐและลัทธิชาตินิยมมาโดยตลอด โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๖ ไม่เพียงแต่จะมีการเน้นอธิบายหลักธรรมให้เป็นประโยชน์แก่ชาติเท่านั้น (ดูบทที่ ๑) หากยังพยายามสร้างความผูกพันห่วงเหวนในชาติ ด้วยการเอาชาติ(ซึ่งเป็นของใหม่)มาผูกติดกับสถาบันเก่าแก่ที่ผู้คนศรัทธา นับถือ คือพุทธศาสนา เป็นการเอาสถาบันศาสนามาเป็นฐานรองรับสถาบันชาติ ทำที่เหมือนว่าชาติ ชาติมีขึ้นเพื่อรับใช้ศาสนา แต่แล้วในที่สุดชาติกลับถูกเน้นย้ำให้มีความสูงสุดเหนืออื่นใด กล่าวอีกนัยหนึ่ง สถาบันศาสนาได้กลายเป็นรองสถาบันชาติไป ความข้อนี้เห็นได้จากการพยายามชักชวนให้ผู้คนประพฤติธรรมโดยมีชาติเป็นจุดมุ่งหมายหรือแรงจูงใจ ดังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวว่า "ถ้าใครไม่ประพฤติธรรมแล้วจะนับว่า เปนผู้รู้จักชาติโดยจริงใจไม่ได้เลยเปนแน่แท้"(อ้างใน สุภาพรรณ: ๑๔๘-๑๔๙)

การทำคณะสงฆ์ให้เป็นหนึ่งเดียวกันโดยรวมศูนย์ที่ส่วนกลาง และมีรัฐเป็นผู้กำกับดูแล ได้กลายมาเป็นวิถีทางที่ขาดไม่ได้สำหรับการสร้างรัฐไทยสมัยใหม่ เพราะเมื่อต้องเปลี่ยนรูปเป็นรัฐชาติ "ลักษณะประจำชาติ" ก็กลายเป็นสิ่งจำเป็นขึ้นมา เพื่อเป็นมาตรฐานหรือแบบแผนร่วมกันของคนในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งเคยมีขนบธรรมเนียมเป็นเอกเทศและหลากหลาย ในบริบทดังกล่าวพุทธศาสนาได้กลายมาเป็นลักษณะประจำชาติที่จำต้องได้รับการปรับเปลี่ยนเพื่อให้เป็นเอกภาพ มีมาตรฐานเป็นหนึ่งเดียวกันสำหรับยึดถือร่วมกัน ด้วยเหตุนี้เราจึงได้เห็นการวางแบบแผนทางด้านศาสนาให้เป็นอย่างเดียวกัน เช่น มีการสวดพุทธมนต์เป็นมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศ มีขั้นตอนการให้ศีล ถวายสังฆทานเหมือนกัน มีการทำพิธีมาฆบูชา วิสาขบูชา อาสาฬหบูชา ทวิทั้งราชอาณาจักร ในฝ่ายสงฆ์ ก็มีระเบียบข้อปฏิบัติ สมณศักดิ์ พัตยศ นิตยภัต การแสดงความเคารพเหมือนกัน รวมทั้งการครองผ้าห่มจีวร (ซึ่งแม้จะดูเหมือนเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่เป็นเรื่องที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ความสำคัญและพยายามอย่างมากในการวางระเบียบให้เป็นมาตรฐานเดียวกันโดยลงไปถึงรายละเอียดที่ยิบยิบ ยังไม่ต้องพูดถึงการพยายามบังคับใช้ระเบียบนั้นให้มีผลในทางปฏิบัติ ซึ่งประสบกับแรงต่อต้านมาก เพราะพระแต่ก่อนมีวิธีการครองผ้าที่หลากหลายมาก) และที่สำคัญก็คือการตีความพระวินัยให้เป็นอันหนึ่งเดียวกัน

สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งใหม่ ที่ไม่เคยมีมาก่อนในเมืองไทย กล่าวได้ว่าพุทธศาสนาที่เราเห็น เข้าใจ และปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ไม่น้อยเลยที่เป็นผลของการ "ปรับปรุง" และ "การประดิษฐ์คิดค้น" เมื่อไม่ถึงร้อยปีนี่เอง โดยมีเจตจำนงที่จะทำให้เป็นแบบฉบับหรือมาตรฐานร่วม หากเป็นสิ่งที่สืบทอดมาแต่โบราณกาลหรือเกิดขึ้นโดยการยอมรับทั่วทั้งชาติอย่างสมัครใจหรืออย่างเป็น "ธรรมชาติ" ไม่

ภาคสอง จากปัจจุบันสู่ออนาคต

แม้ว่าจำนวนวัดในปัจจุบันมีไม่ต่ำกว่า ๔๐,๐๐๐ วัดทั่วประเทศ และมีแนวโน้มว่าจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ แต่ไม่อาจกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาไทยในเวลานี้มีความเจริญมั่นคง ตรงกันข้ามกลับมีอิทธิพลน้อยลงต่อสังคม ทั้ง ๆ ที่มีการปรับตัวเข้ากับความทันสมัยโดยตลอด พุทธศาสนากลับไม่สามารถมีบทบาทสำคัญในสังคมสมัยใหม่ได้

การปฏิรูปพุทธศาสนาที่เริ่มเมื่อ ๑๕๐ ปีที่แล้ว แม้จะก่อให้เกิดผลดีหลายประการ แต่ก็ได้สร้างปัญหาไว้ไม่น้อย ทั้งในด้านความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐ และในด้านความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา ในขณะที่ปัญหาส่วนแรกทำให้นักสงฆ์อ่อนแอลง ปัญหาส่วนหลังได้ทำให้พุทธศาสนาถูกทอดทิ้งไปในสาระสำคัญและขาดบูรณาการ เนื่องจากหลักธรรมคำสอนถูกแบ่งออกเป็นขั้ว ๆ แยกขาดจากกัน อันเป็นลักษณะพื้นฐานของโลกสมัยใหม่

ขณะที่วิทยาศาสตร์และศาสนาคริสต์เป็นกระแสจากภายนอกที่พุทธศาสนาต้องเผชิญเมื่อ ๑๕๐ ปีที่แล้ว ในช่วงไม่กี่ทศวรรษมานี้กระแสจากภายนอกที่มีอิทธิพลอย่างมากก็คือ ลัทธิชาตินิยมและลัทธิบริโภคนิยม อุดมการณ์ทั้งสองแม้จะมาอย่างคึกคักในระยะแรก แต่ไม่นานก็ได้ขยายตัวจนสามารถขึ้นมากำกับสังคม อีกทั้งยังได้พัฒนามาเป็นศาสนาใหม่ ไม่เพียงทั้งสองจะเป็นคู่แข่งที่สำคัญของพุทธศาสนาเท่านั้น หากยังเข้ามาครอบงำพุทธศาสนาเพื่อสนองประโยชน์ของมัน

ความเปลี่ยนแปลงภายในของพุทธศาสนา และอิทธิพลของศาสนาใหม่ โดยเฉพาะบริโภคนิยมเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลต่อพุทธศาสนาไทยในอนาคต อย่างไรก็ตามมีปัจจัยอีกหลายประการที่ร่วมกันกำหนดทิศทางอนาคตของพุทธศาสนาไทย ซึ่งเริ่มมีแนวโน้มให้เห็นแล้วในปัจจุบันทั้งด้านบวกและด้านลบ หากแนวโน้มเหล่านี้ปรากฏเป็นจริงในอนาคตก็หมายความว่าพุทธศาสนาได้มาถึงจุดเปลี่ยนสำคัญอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งทรงพลังเกินกว่าที่รัฐและคณะสงฆ์จะบังคับควบคุมได้

ปัญหาภายในของพุทธศาสนา อิทธิพลของศาสนาใหม่ และแนวโน้มของพุทธศาสนาไทยในอนาคต เป็นประเด็นที่จะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ ๓, ๔ และ ๕ ตามลำดับ

บทที่ ๓

พุทธศาสนาในสังคมสมัยใหม่

พุทธศาสนาที่บริสุทธิ์เดิมแท้นั้นมีอยู่แต่ในพระไตรปิฎก (แม้กระนั้นก็ต้องรู้จักแยกแยะและกลั่นกรองประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นในสมัยพุทธกาลออกไปเสียก่อน รวมทั้งสิ่งปรุงแต่งในสมัยหลัง ๆ) เมื่อส่งทอดสืบต่อลงมาตามระยะกาลหรือเมื่อแผ่ขยายไปในถิ่นฐานใด ย่อมถูกต่อเติมเสริมแต่งหรือปรับเปลี่ยนไปตามแนวคิดที่แพร่หลายในห้วงเวลาหรือในสถานที่เหล่านั้นอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ อย่างน้อยก็มีผลต่อรูปแบบ แต่บ่อยครั้งก็ลงไปถึงตัวหลักการ จนทำให้หลักการที่ยึดถือและเข้าใจนั้นคลาดเคลื่อนออกจากหลักการที่แท้ของพุทธศาสนามากบ้างน้อยบ้าง

สำหรับเมืองไทยในรอบกว่าร้อยปีที่ผ่านมา แนวคิดที่มีอิทธิพลอย่างมากในการปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาก็คือ แนวคิดแบบเหตุผลนิยมที่ไหลบ่าในรูปกระแสวิทยาศาสตร์ และต่อมาก็คือแนวคิดแบบรัฐชาติหรือลัทธิชาตินิยม ทั้ง ๒ แนวคิดมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันใกล้ชิดเพียงใด ยังไม่กล่าวในที่นี้ หากแต่สิ่งหนึ่งที่เป็นลักษณะร่วมกันก็คือ ต่างเป็นกระแสที่ไหลบ่าจากตะวันตก และแผ่คลุมไปทั่วทุกทวีป ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่พบว่า การปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ และ ๔ มีหลายอย่างที่คล้ายกับการปรับตัวของพุทธศาสนาในลังกา ในขณะที่ฝ่ายไทยมีพุทธศาสนาแบบธรรมยุต ลังกาก็มีพุทธศาสนาแบบโปรเตสแตนต์ (Protestant Buddhism) ที่ธรรมปาละได้บุกเบิกจนเป็นขบวนการแพร่หลายไปทั่วประเทศ (ดูลักษณะสำคัญของพุทธแบบโปรเตสแตนต์ในลังกาใน Gombrich & Obeyesekere: 202-240) ลักษณะร่วมกันของ ๒ แนวคิดดังกล่าวได้แก่ เป็นการปฏิรูปที่เกิดขึ้นโดยชนชั้นนำในเมืองหลวง ซึ่งได้รับการศึกษาหรืออิทธิพลทางความคิดจากตะวันตก ดังนั้นจึงนอกจากจะให้ความสำคัญกับการใช้เหตุผลและชื่นชมวิทยาศาสตร์แล้ว ยังเน้นความสำเร็จทางโลกหรือผลที่ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้ พร้อมกันนั้นก็ปฏิเสธประเพณีพิธีกรรมแบบดั้งเดิม รวมไปถึงการรังเกียจพุทธศาสนาแบบที่นับถือโดยบรรพชน และมองพระพุทธรูปในฐานะที่เป็นมนุษย์มากขึ้น ความคลางแคลงใจในประเพณีที่สืบทอดกันมา ทำให้ทั้งธรรมปาละและวชิรญาณภิกขุกลับไปหาพระไตรปิฎก ขบวนการที่ทั้งสองริเริ่มจึงอิงคัมภีร์ โดยถือว่าตำราโดยเฉพาะพระไตรปิฎกเป็นแหล่งสำคัญสำหรับการเข้าถึงสัจธรรม การใช้ตำราหรือหนังสือเป็นอุปกรณ์สำคัญในการศึกษาและเผยแผ่ธรรม จะเห็นได้ชัดเจนเมื่อถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ด้วยทรงเขียนตำราธรรมะไว้เป็นจำนวนมากอย่างไม่มีพระไทยรูปใดก่อนหน้านั้นจะเทียบได้ ประเพณีนี้ยังสืบต่อไปถึงท่านพุทธทาสภิกขุ โดยที่ท่านหลังนี้เรียนสมาธิภาวนาจากตำราเช่นเดียวกับธรรมปาละ

อย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่จะเป็นความแตกต่างกันก็คือ พุทธศาสนาแบบโปรเตสแตนต์ให้ความสำคัญแก่ฆราวาสมากกว่าพระสงฆ์ ขณะที่พุทธศาสนาแบบธรรมยุตมีพระสงฆ์เป็นหลัก แม้กระนั้นอคติ

ต่อพระสงฆ์ก็พอเห็นได้จากทัศนะขององค์ผู้สถาปนาขบวนการนี้ เช่น ทรงเห็นว่า พระสงฆ์เป็นคน "ศรี" (อ้างใน นิธิ ๒๕๒๗: ๒๗๐) หรือว่า อยู่สบายกว่าฆราวาส ดังทรงมีพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า "ข้าราชการฝ่ายคฤหัสถ์ก็เข้ามารับราชการในวังเห็นดีเห็นงามดังเอาเหื่อต่างน้ำ กลับไปบ้านมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบ้านมือไม่เปล่านั้นมีปีละหน แต่เมื่อวันรับเบี้ยหวัด ถึงกระนั้นก็ได้น้อยกว่าพระสงฆ์โดยมาก ส่วนพระสงฆ์นั้นเข้ามาในวังวันใดกลับมือเปล่าก็ไม่มี" (อ้างใน อุทิศ: ๑๐๕) ทัศนะดังกล่าว สืบทอดไปยังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคยมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชว่า ถ้าอยากอยู่สบาย ๆ ให้ไปบวช^{*} ความคิดเช่นนี้ดูเหมือนจะมีอยู่ในหมู่ชนชั้นนำเป็นจำนวนมาก ดังเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการก็มีความเห็นว่า พระโดยทั่วไปมีอุปนิสัยค่อนข้างเกียจคร้าน ไม่มีความคิดเป็นของตนเอง เวลาประชุมก็จะพูดแต่ผู้ใหญ่ ผู้น้อยไม่กล้าออกความคิดเห็น (คณิศร: ๖๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเล่าว่า เมื่อยังทรงพระเยาว์ เจ้านายและขุนนางรุ่นใหม่มักค่อนว่าพระสงฆ์ว่า "บวชอยู่ไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ชี้เกียจ กินแล้วกินนอน รับบารุงของแผ่นดินเสียเปล่า" พระองค์เองยอมรับว่าแม้จะไม่ได้เห็นถึงเพียงนั้น แต่ก็รู้สึก"กระดากเพื่อจะละราชการไปบวช"(กรมพระยาวชิรญาณวฯ ๒๕๑๔ ข: ๔๓) อดคิดดังกล่าว ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการมีโลกทัศน์ที่ต่างกัน โดยโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์หรือเหตุผลนิยมย่อมต้องดูถูกโลกทัศน์อีกฝ่ายว่างมง่าย โง่เขลา หรือเป็นต้นตอแห่งความชี้เกียจ

ใครกล่าวในที่นี้ว่า การให้ความสำคัญแก่เหตุผลในการเข้าถึงพุทธศาสนา ไม่ใช่เพิ่งเริ่มโดยวชิรญาณภิกขุ หากสามารถสืบสาวไปถึงรัชกาลที่ ๑ เป็นอย่างน้อย ดังเห็นได้จากการที่เน้นการอธิบายธรรมชนิดที่เป็นเหตุเป็นผล ก่อให้เกิดปัญญา ไม่ใช่เน้นศรัทธา หรือว่าไปตามคัมภีร์ อีกทั้งยังเน้นเนื้อหาสาระมากกว่ารูปแบบ ดังทรงเห็นว่าการปฏิบัติธรรมจนเข้าถึงธรรมนั้นมีความสำคัญกว่าการทำบุญตามประเพณีพิธีกรรม แม้กระทั่งการบวชก็ทรงเห็นว่าการออกอักษระไม่ชัดเจนสำคัญน้อยกว่าจุดมุ่งหมายที่ต้องการบวช(สายชล: ๑๐๗) อย่างไรก็ตาม แนวคิดในเชิงเหตุผลของพระองค์มิได้อยู่ภายใต้กรอบความคิดแบบวิทยาศาสตร์อย่างที่แพร่มาโดยฝรั่ง กล่าวคือทรงเชื่อในโลกหน้าและโลกุตรธรรมถึงกับทรงมุ่งพุทธภูมิเลยทีเดียว พุทธอีกนัยหนึ่ง ยังทรงเชื่อว่ามีความจริงที่พ้นไปจากสิ่งทีประสมสัมผัสได้ เป็นความจริงที่มีได้ถูกจำกัดด้วยประสบการณ์ในโลกนี้ และความจริงดังกล่าวไม่อาจเข้าถึงด้วยการใช้เหตุผลหรือความคิดล้วน ๆ หากต้องอาศัยการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญา ประจักษ์ซึ่งสัจธรรมขั้นสูงด้วยตนเอง

* ต่อมาภายหลัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้เปลี่ยนทัศนคติต่อพระสงฆ์ เมื่อได้ทรงทอดพระเนตรกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยแล้ว ทรงเห็นว่าเป็นกิจการที่มีคุณค่าต่อพระศาสนา จึงทรงขอโทษต่อพระเถระผู้เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ด้วยเหตุที่เคย "ทรงนึกดูหมิ่นอยู่ในพระราชหฤทัย" ว่า "พระสงฆ์ธรรมดาผู้เรียนคัมภีร์วิปัสสนาธุระ เล่าสวดมนต์ ล้วนแต่หาสุขเฉพาะตัว" (อ้างใน ๑๐๐ ปีมหามกุฏราชวิทยาลัย: ๘๓)

ความคิดแบบเหตุผลนิยมที่แพร่มาถึงวิทยาศาสตร์ตั้งแต่สมัยวิธานภิกษุเป็นต้นมามีผลอย่างมากในการทำให้พุทธศาสนาถูกชนชั้นนำมามองในมุมใหม่ ผลที่ตามมาคือการนิยามพุทธศาสนากันใหม่อันที่จริงการนิยามพุทธศาสนาใหม่นั้นมีมาเป็นระยะในประวัติศาสตร์ของไทย การตัดสินแยกแยะและกลั่นกรองว่า อะไรเป็นพุทธ อะไรไม่ใช่พุทธ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง แต่ที่แปลกออกไปในยุคนี้ก็คือ แนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ได้ทำให้การเชื่อผีสิ่งลี้ลับเทวดาเริ่มถูกกันออกไปจนกลายเป็นเรื่องนอกพุทธศาสนา ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นว่า เชื่อผีสิ่งลี้ลับเทวดาได้ "แต่อย่านับถือว่ายิ่งกว่าพระไตรปิฎก" (กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕: ๓๒๓) ตกถึงยุคหลัง ๆ การมีศาลปู่ตากลายเป็นสิ่งที่ยอมให้มีไม่ได้ในหมู่บ้านที่ถือพุทธ ศาลพระภูมิถูกปิดออกไปให้เรื่องของพรหมณ์หรือไสย

ในทำนองเดียวกันความเป็นชาวพุทธก็ถูกนิยามกันใหม่ เมื่อชนชั้นนำเป็นผู้กำหนดพุทธศาสนาแบบทางการตามความจำเป็นที่ต้องมีรัฐชาติ ก็หมายความว่าบุคคลจะเป็นชาวพุทธได้ก็ต้องเมื่อรู้ระเบียบแบบแผนบางอย่างหรือรู้ข้อธรรมบางหมวด เช่นศีล ๕ (รัชกาลที่ ๕ ทรงแสดงความวิตกว่าคนไทยส่วนมากดูเป็นคน"ไม่มีศาสนา" เพราะไม่รู้จักศีล ๕ โดยไม่ทรงพิจารณาว่า ในชีวิตจริงของคนไทยเหล่านั้นได้ปฏิบัติศีล ๕ หรือไม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งทรงสนใจในแง่ปรียัติมากกว่าปฏิบัติ) การนิยามพุทธศาสนาด้วยกรอบเกณฑ์ใหม่นี้เองทำให้พระปาหรือพระวิปัสสนาธุระก่อนการปฏิรูปศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (หรือที่ไม่ได้ถือพุทธศาสนาตามแนวของพระองค์) ถูกวิจารณ์ว่า เป็นพวกมหาย ไสยศาสตร์ ไม่ได้ปฏิบัติตามหลักธรรม(Taylor: 127) ด้วยเหตุนี้จึงเชื่อกันในหมู่พระธรรมยุตจำนวนไม่น้อยว่า สายพระปา(ซึ่งถือเป็น"พุทธแท้")ในภาคอีสานยุคปัจจุบันนั้นมีต้นกำเนิดมาจากอาจารย์เสาร์และอาจารย์มั่น หลังจากที่สูงญ่ไปนานแล้ว โดยที่พระลาวซึ่งเป็นครูบาอาจารย์ของพระอาจารย์เสาร์(ก่อนที่จะสวดปฏิบัติเป็นธรรมยุต) ก็ไม่ได้รับการยอมรับนับถือจากลูกศิษย์ในสายของพระอาจารย์เสาร์และพระอาจารย์มั่นแต่อย่างใด (Kamala: 264)

การนิยามดังกล่าวในแง่หนึ่งก็มีคุณประโยชน์เพราะทำให้พุทธศาสนาในไทยมีระเบียบระบบชัดเจนและเป็นเอกภาพมากขึ้นทั้งในด้านความเชื่อและการปฏิบัติ อันจำเป็นสำหรับการปรับตัวเพื่อรับมือกับศาสนาใหม่ที่กำลังแพร่เข้ามาในเวลานั้นพร้อม ๆ กับลัทธิอาณานิคม คือ ศาสนาคริสต์ การที่พุทธศาสนาถูกทำให้เป็นวิทยาศาสตร์ โดยที่หลักธรรมสามารถนำมาแสดงหรืออธิบายได้อย่างเป็นระบบเป็นหมวดหมู่ ด้วยการเน้นหนักทางปรียัติศึกษา ย่อมมีส่วนไม่น้อยในการดึงชนชั้นนำและผู้ที่ได้รับการศึกษามัยใหม่ในเวลานั้นให้ยังคงสมาทานพุทธศาสนาอยู่ได้ (ผิดกับในลังกาที่ชนชั้นนำหันไปเข้ารีตเป็นอันมาก)

พุทธศาสนาเหินห่างจากสังคม

ในแง่นี้จะกล่าวว่าพุทธศาสนาในไทยได้ปรับตัวจนพร้อมที่จะเข้าสู่โลกยุคใหม่ก็ว่าได้ โลกที่วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีจากตะวันตกเข้ามามีบทบาทสำคัญในนามของความทันสมัย หรือความสมัยใหม่

(modernity) อย่างไรก็ตามไม่นานหลังจากประเทศไทยเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ ก็เห็นได้ชัดว่า พุทธศาสนาได้เสื่อมอิทธิพลลงไปตามลำดับ ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่น่าไปสู่ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็คือ กระบวนการที่เรียกว่าโลกยานุวัตน์ (secularization) หรือการทำให้สถาบันต่าง ๆ ของสังคมแยกขาดจากศาสนาและมีลักษณะอย่างโลก ๆ มากขึ้น

การทำให้ประเทศมีความทันสมัย(modernization)นั้นนิยามกันได้หลายอย่าง และวัดกันด้วยเกณฑ์อันหลากหลาย แต่ทั้งหมดนี้ก็ตั้งอยู่บนแนวคิดเรื่องเหตุผลนิยมและโลกวิสัยทั้ง ๒ แนวคิดเน้นในเรื่องประสิทธิภาพและผลที่ประจักษ์ได้อย่างเป็นรูปธรรม โดยอาศัยวิธีการที่วัดผลได้ ยิ่งกว่าที่จะอิงจารีตประเพณีหรือหลักธรรมทางศาสนาอย่างที่เคยทำกันมาแต่เดิม (mehdew: 11) ด้วยเหตุนี้เองจึงนำไปสู่การจำกัดเขตหรือลดทอนบทบาทของศาสนาในกิจการระดับสังคม

การทำให้สถาบันทางสังคมปลอดจากอิทธิพลของศาสนา เห็นได้ชัดเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้วางแผนการศึกษาตามคตินิยมสมัยใหม่ โดยให้แยกการศึกษาออกจากวัด รัฐบาลเอากการศึกษาสำหรับฆราวาสหรือทวยราษฎร์ไปทำแต่ผู้เดียว ในโครงการและแผนการศึกษาของชาติ ทุกฉบับทุกแผนนับแต่พ.ศ.๒๔๕๖ เป็นต้นมา ไม่มีการกล่าวอ้างถึงพระสงฆ์ วัด ปรียัติธรรมหรือพุทธจักรอีกเลย (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๓๖) นับเป็นการตัดขาดจากประเพณีดั้งเดิมอย่างสิ้นเชิง เนื่องจากตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ อาณาจักรกับพุทธจักร หรือราชการกับคณะสงฆ์จะร่วมมือกันจัดการศึกษาโดยไม่แยกว่าเป็นการศึกษาของฆราวาสหรือของพระ ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดให้ราชบัณฑิตสอนพระปริยัติธรรมแก่พระเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแต่แรกสร้าง จึงไม่ใช่เรื่องที่ผิดแปลกไปจากราชประเพณีแต่อย่างใด ในขณะที่รัฐสนับสนุนการศึกษาของภิกษุสามเณร วัดก็จัดการศึกษาให้แก่ชาวบ้าน เห็นได้ชัดเมื่อคณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นกำลังสำคัญในการจัดการศึกษาหัวเมืองสมัยรัชกาลที่ ๕

การเปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงศึกษาธิการในสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นสัญลักษณ์อย่างชัดเจนว่า การศึกษาได้กลายเป็นเรื่องของรัฐแต่ผู้เดียว มิใช่หน้าที่ของวัดอีกต่อไป โดยนัยยะที่แฝงมาด้วยก็คือการศึกษาสำหรับพระเณรนั้น ก็เป็นเรื่องของคณะสงฆ์ รัฐไม่เกี่ยวข้อง สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของแนวคิดธรรมราชา ซึ่งถือว่าผู้ปกครองมีหน้าที่สนับสนุนการพระศาสนา ทั้งความเป็นอยู่ของสมณชีพราหมณ์และการศึกษาพระธรรมวินัย โดยที่พระมหากษัตริย์เองจักต้องศึกษาและปฏิบัติธรรมถึงขั้นที่สามารถสอนหนังสือแก่พระเณรได้ด้วย ตรงข้ามกับแนวคิดสมัยใหม่ที่ถือว่า อาณาจักรกับศาสนจักรต้องแยกจากกัน

อย่างไรก็ตามควรกล่าวด้วยว่า ปรากฏการณ์ข้างต้นมีเค้าให้เห็นมาแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว กล่าวคือทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกก็ได้ทำให้รัฐหรือพระมหากษัตริย์มีลักษณะโน้มไปทางโลกวิสัย หรือเน้นหนักเรื่องทางโลกมากขึ้น ด้วยทรงเห็นว่าหน้าที่หลักของพระมหากษัตริย์มิได้มีอยู่ที่การนำพาผู้คนเข้าสู่ธรรม หากอยู่ที่การบำบัดทุกข์บำรุงสุขของราษฎรมากกว่า ทศนะ

ดังกล่าวเป็นผลจากการที่ทรงเห็นว่าพระองค์มิใช่พระโพธิสัตว์ที่ปรารถนาพุทธภูมิโดยมาเกิดในชาตินี้เพื่อบำเพ็ญบารมีและสั่งสมบุญกุศล อาทิ สอนผู้คนให้ตั้งมั่นอยู่ในธรรม (ผิดกับพระราชปราชญ์ของกษัตริย์องค์ก่อน ๆ เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) หากทรงให้ความสำคัญกับภารกิจ"ทางโลก" (การบำบัดทุกข์ของราษฎรหรือเน้นประโยชน์ในโลกนี้) มากกว่าภารกิจใน"ทางธรรม" (การบำเพ็ญบารมีหรือมุ่งประโยชน์ในโลกหน้า) เห็นได้จากการที่ทรงเอาเวลาที่จะใช้ในการทรงบาตรหรือเลี้ยงพระตามราชประเพณีเดิม ไปเสด็จออกรับฎีกาของราษฎรหรือเสด็จประพาสพระนครให้ราษฎรเฝ้า

แม้ว่าความเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นเพียงการแยกการศึกษาออกจากศาสนาในแง่โครงสร้างหรือสถาบัน โดยที่หลักสูตรการศึกษานั้นยังมีเนื้อหาสาระทางพุทธศาสนาแทรกอยู่ แต่นี่ก็เป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการแยกศาสนาออกจากสังคมและวิถีชีวิตของผู้คน หลังจากที่โรงเรียนของรัฐต้องการศึกษาออกไปจากวัดได้ไม่นาน โรงพยาบาลของรัฐก็ต้องการดูแลรักษาสุขภาพออกไปจากวัด (และบ้าน) ด้วย กิจกรรมทางสังคมซึ่งวัดเคยมีบทบาทสำคัญในฐานะศูนย์กลางของชุมชน ได้ถูกสถาบันต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามคตินิยมสมัยใหม่ ดึงไปทำเสียเกือบหมดสิ้น จนในที่สุดวัดเหลือแต่บทบาททางด้านธรรมะและพิธีกรรมเท่านั้น

ผลที่ตามมาก็คือ วัดแยกห่างจากชุมชนมากขึ้น พระกับฆราวาสมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันน้อยลง โดยเฉพาะในเมือง ฆราวาสที่เป็นชนชั้นกลางแทบไม่ได้รับอิทธิพลในทางจริยธรรมจากพระสงฆ์เลยก็ว่าได้^๒ ความเหินห่างกันนั้นส่วนหนึ่งก็ยังเป็นผลจากการศึกษาที่แตกต่างกันด้วย เพราะขณะที่ชาวบ้านเรียนวิชาการสมัยใหม่ในโรงเรียนของรัฐ พระสงฆ์กลับเรียนแต่บาลีนักธรรมตามแบบแผนที่คณะสงฆ์กำหนดให้ ซึ่งแม้จะมีการปฏิรูปในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยให้มีการศึกษาวิชาการสมัยใหม่เพิ่มไปด้วย แต่ในที่สุดก็ขาดตอน กลับไปสู่การศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบเดิม (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๓๖) สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ช่องว่างทางด้านทัศนคติระหว่างฆราวาสกับพระสงฆ์

อย่างไรก็ตามช่องว่างทางด้านทัศนคติมิได้มีเฉพาะแก่ที่ชาวบ้านล้าหน้าพระสงฆ์เท่านั้น ในชุมชนห่างไกลบางแห่ง กลับตรงข้าม พระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาปริยัติธรรมตามแบบในเมืองจำนวนไม่น้อยรู้สึกถูกวัฒนธรรมของชาวบ้าน หว้างมวงในไสยศาสตร์ ไม่รู้จักพุทธศาสนา พระสงฆ์เหล่านี้ไม่เพียงแต่จะมีวิธีการสอนพุทธศาสนาที่แปลกแยกจากวัฒนธรรมชาวบ้าน เช่นปฏิเสธชาดกหรือนิทานในคัมภีร์ โดยเน้นความรู้ในแง่ปริยัติเท่านั้น หากยังพยายามต่อต้านความเชื่อดั้งเดิมอย่างปะทะขัดแย้ง เช่น

^๒ ส.ศิริรักษ์ได้เล่าถึงบิดาของตนซึ่งเติบโตในสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่า "เริ่มแต่คนรุ่นบิดาข้าพเจ้ามาแล้ว ที่พุทธศาสนาแทบไม่มีอิทธิพลเอาเลย ถ้าบิดาข้าพเจ้ามีคุณธรรมอยู่บ้าง ดูท่านจะได้มาจากบิดามารดาและญาติ ๆ ที่ท่านเห็นคุณค่าว่า เป็นสัมมาจารย์ยิ่งกว่าจะได้แบบอย่างมาจากวัด นอกจากนี้ท่านก็ได้จากครูบาอาจารย์ที่โรงเรียน" นี่ก็เช่นเดียวกับบ๊วย อึ้งภากรณ์ ซึ่งโตเป็นหนุ่มในรัชกาลถัดมา ท่านผู้นี้"ได้รับคุณค่าแห่งการดำรงชีวิตจากบ้านและโรงเรียนยิ่งกว่าจากวัดและพระ"(ส.ศิริรักษ์ ๒๕๔๔ ข: ๓๑, ๓๓)

ทำลายศาลพระภูมิ พร้อมกับนำเอาจารีตประเพณีจากในเมืองและราชสำนักเข้ามา จึงทำให้เกิดช่องว่างระหว่างวัดกับชุมชนมากขึ้น

พุทธศาสนาแบบเถรวาทนั้นเจริญมั่นคงได้ก็เพราะความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดเกื้อกูลกันระหว่างพระกับชาวบ้านเป็นสำคัญ เมื่อพระสงฆ์กับชาวบ้านเริ่มห่างเหินกัน วัดกับชุมชนก็อ่อนแอลงไปทั้งคู่ ชุมชนนั้นอ่อนแอก็เพราะวัดไม่สามารถช่วยเหลือแนะแนวให้สัมพันธ์กับอิทธิพลจากโลกภายนอกที่มาพร้อมกับความทันสมัย อย่างรู้เท่าทันและไม่เกิดโทษได้ เนื่องจากพระเองก็จำกัดบทบาทอยู่แต่ในวัด ทั้งไม่รับรู้และไม่มีโอกาสเรียนรู้โลกสมัยใหม่ในแง่ที่จะเชื่อมโยงเข้ากับธรรมะหรือความถูกต้องดีงามได้ ส่วนสงฆ์อ่อนแอก็เพราะขาดแรงสนับสนุนจากชุมชน โดยเฉพาะในแง่กำลังคน คนที่สามารถจะเป็น"เลือดใหม่" ให้แก่พระศาสนาได้ ส่วนใหญ่ตีตัวห่างจากวัด (และละทิ้งชุมชน) เพราะไม่จำเป็นต้องบวชเรียนดังแต่ก่อนอีกแล้ว หากอาศัยโรงเรียนของรัฐเป็นบันไดของชีวิต ยกเว้นคนยากจนที่ขาดโอกาสทางการศึกษาเท่านั้นถึงจะมาบวช แต่ก็ลดลงไปเรื่อย ๆ แล้ว เมื่อการศึกษาของพระสงฆ์ขาดแรงสนับสนุนจากชาวบ้าน ทั้งในด้านเงินทุนและเนื้อหาวิชาการสมัยใหม่ สถานะความเป็นผู้นำทางสติปัญญาของพระก็ลดน้อยถอยลงไปตามลำดับ ที่สำคัญก็คือ ชาวบ้านเมื่อเหินห่างจากพระ ก็ไม่ใส่ใจกับความเป็นไปตลอดจนความประพฤติของพระ เปิดช่องให้พระปฏิบัตินอกแนวกันมากขึ้น

คณะสงฆ์ขึ้นตรงต่อรัฐ

ในขณะที่พระสงฆ์เหินห่างจากชุมชนและสังคมมากขึ้น ความสัมพันธ์อีกด้านหนึ่งกลับใกล้ชิดขึ้น คือความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐ การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สถาปนาคณะสงฆ์แห่งชาติขึ้นมา โดยดึงอำนาจการปกครองสงฆ์ให้หลุดจากท้องถิ่น มาขึ้นต่อส่วนกลาง โดยสมัยหนึ่งพระมหากษัตริย์เป็นประมุขหรือผู้บัญชาการคณะสงฆ์ทั้งประเทศอยู่กลาย ๆ นั้น (ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑) เป็นการเริ่มต้นประเพณีความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ที่เป็นองค์กรระดับชาติ

ความสัมพันธ์อันเกื้อกูลระหว่างคณะสงฆ์กับผู้ปกครองนั้น ถือกันว่าเป็นปัจจัยแห่งความรุ่งเรืองประการหนึ่งของพุทธศาสนาแบบเถรวาท อันมีพระเจ้าอโศกเป็นแบบอย่างสำคัญ แต่ในอดีตนั้นความสัมพันธ์ดังกล่าวมีขอบเขตอันจำกัดคืออยู่ในแวดวงของราชธานีหรือหัวเมืองเท่าที่อำนาจของผู้ปกครองนั้น ๆ แผ่ไปถึง ในขณะที่สงฆ์ส่วนใหญ่อยู่ได้เพราะการอุปถัมภ์ของชุมชนท้องถิ่น

แต่รัฐสมัยใหม่มีอำนาจว่าแต่ก่อนมาก ซึ่งไม่เพียงแต่จะทำให้การดึงอำนาจการปกครองสงฆ์เข้าสู่ส่วนกลางเป็นไปได้ง่ายขึ้นเท่านั้น หากยังหมายความว่ารัฐสามารถครอบงำคณะสงฆ์ได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วยการครอบงำดังกล่าวสามารถแผ่ลงไปถึงท้องถิ่นที่ห่างไกล กรณีครูบาศรีวิชัยซึ่งต้องอาญาบ้านเมืองเพราะไม่ยอมขึ้นต่อคณะสงฆ์ส่วนกลางนั้น แสดงถึงอำนาจของรัฐในกรุงเทพ ฯ ยิ่งกว่าจะแสดงถึงอำนาจของมหาเถรสมาคม

การแพร่ขยายของลัทธิคอมมิวนิสต์ ทำให้เอกภาพของพุทธศาสนารวมทั้งของคณะสงฆ์กลายเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับความมั่นคงของประเทศยิ่งขึ้น รัฐบาลจึงพยายามเข้ามาควบคุมคณะสงฆ์มากขึ้น ดังนั้นเมื่อเกิดความขัดแย้งกรณีพระพิมลธรรมและพระศาสนโสภณ แม้จะเป็นความขัดแย้งภายในคณะสงฆ์ แต่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็เข้ามาแทรกแซงด้วยการสั่งให้กรมตำรวจตั้งข้อหาว่าทำผิดต่อความมั่นคงของรัฐและเป็นคอมมิวนิสต์ เพื่อเป็นข้ออ้างในการจับกุม ด้วยเชื่อว่าจะระงับความวุ่นวายในวงการสงฆ์ได้ และในเวลาต่อมา ก็ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ เข้ามาแทนฉบับพ.ศ. ๒๔๘๔ แม้ภายหลังคอมมิวนิสต์จะมีโซ่กัยคุกคามประเทศแล้ว แต่การพยายามควบคุมคณะสงฆ์ให้เป็นเอกภาพ ด้วยถือว่าเป็นเรื่องความมั่นคงของประเทศ ก็ยังมีให้เห็นดังกรณีสันติอโศก

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ (แก้ไขเพิ่มเติมพ.ศ. ๒๕๓๕) เป็นกฎหมายที่ให้อำนาจแก่รัฐเหนือคณะสงฆ์อย่างไม่เคยมีมาก่อนนับแต่รวมสงฆ์ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วประเทศ แม้ว่ากฎหมายฉบับนี้จะให้พระสงฆ์ปกครองกันเองโดยอำนาจรวมศูนย์อยู่ที่มหาเถรสมาคม ไม่ได้ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์อย่างสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ก็ได้ให้อำนาจแก่รัฐบาลอย่างชัดเจน (ผ่านพระมหากษัตริย์) ในการปลดพระสังฆราชได้ (ซึ่งไม่ปรากฏในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใดมาก่อน) นอกจากนั้น รัฐบาลยังสามารถมีบทบาทในมหาเถรสมาคมโดยผ่านกรมการศาสนา ซึ่งเป็นสำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม มีหน้าที่เป็นแขนขาหรือหน่วยปฏิบัติการของมหาเถรสมาคม เห็นได้จากคำสั่งและมติมหาเถรสมาคมที่มีถึงวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศที่มักจะออกในนามกรมการศาสนา นอกจากนั้นกรมการศาสนายังมีบทบาทอย่างมากในการกำหนดทิศทางการทำงานของมหาเถรสมาคม เนื่องจากมีหน้าที่กำหนดวาระการประชุม เสนอประเด็นพิจารณา ตลอดจนกลั่นกรองงานและเสนอข้อคิดเห็นต่อมหาเถรสมาคมเพื่ออนุมัติซึ่งมหาเถรสมาคมก็มักให้ความเห็นชอบทุกครั้งไป จึงมีสภาพไม่ต่างจาก"ตรายาง"ให้แก่กรมการศาสนาหรือราชการ

ในช่วง ๔๐ ปีที่ผ่านมา คณะสงฆ์จึงได้กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับรัฐในลักษณะที่เป็นฝ่ายตามจนกล่าวได้ว่าเป็นส่วนขยายของรัฐ โดยได้ทำงานตอบสนองนโยบายของรัฐบาลนานาประการ เริ่มตั้งแต่นโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ คณะสงฆ์ได้กลายเป็นกระบอกเสียงโจมตีคอมมิวนิสต์ให้แก่รัฐบาล (จนพระผู้ใหญ่รูปหนึ่งพูดได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่า"ฆ่าคอมมิวนิสต์ไม่บาป" และก็ไม่แปลกใจที่ไม่มีเสียงติงจากคณะสงฆ์เลย) ในอีกด้านหนึ่งก็เกิดโครงการพระธรรมจาริกเพื่อนำชาวเขาให้เข้าสู่ร่มเงาพุทธศาสนาแทนที่จะไปสมทบตาลัทธิดังกล่าว ครั้นรัฐบาลมีนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจ สาส์นของนายกรัฐมนตรีที่ขอร้องให้พระสงฆ์เลิกสอนให้คนมักน้อยสันโดษ "เพราะไม่เหมาะสำหรับสมัยปฏิวัติ" (อ้างใน ป.อ. ปยุตโต ๒๕๓๘: ๒๔) ก็ได้รับการตอบสนองจากคณะสงฆ์ทั่วประเทศ ต่อมาเมื่อรัฐบาลกลับมาเห็นบทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชน มหาเถรสมาคมก็เริ่มต้นตัวเรียกร้องสนับสนุนให้พระสงฆ์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ จัดตั้งศูนย์เด็กบ้าง จัดตั้งหมู่บ้านแผ่นดินธรรมแผ่นดินทองบ้าง ปกป้องอนุรักษ์ธรรม